

Informele huwelijken in Nederland; een exploratieve studie

Joanne van der Leun en Avalon Leupen

Universiteit Leiden

Universiteit Leiden
Faculteit der Rechtsgeleerdheid
Instituut voor Strafrecht & Criminologie, afdeling Criminologie & Penologie

Contact: j.p.vanderleun@law.leidenuniv.nl

Inhoud

Voorwoord	3
1 Inleiding en doelstelling	4
Het huwelijk	4
Doelstelling en vraagstelling	4
Opzet van het onderzoek en kanttekeningen	5
Leeswijzer	5
2 Definitie en relevante wet- en regelgeving	7
Het formele huwelijk	7
Het informele huwelijk	10
Slot	11
3 Vormen en voorbeelden in de literatuur	12
Inleiding	12
Religieuze, alternatieve en polygame huwelijken	12
Islamitische huwelijken	14
De verhouding tussen burgerlijk en religieus huwelijk in andere landen	17
Slot	18
4 Vormen en voorbeelden in het publieke debat	20
Inleiding	20
Het recente publieke debat	20
Eerder gevoerde discussies	22
Internetsites en fora	23
Slot	25
5 Uitkomsten van de empirische zoektocht	26
Opzet van de empirische studie	26
Omvang en ontwikkeling	27
Aard en achtergronden	28
Motieven	30
Gevolgen	32
Mogelijk verband met radicalisering	33
Reikwijdte van de wet	33
Geestelijken vervolgen?	34
Slot	35
6 Samenvatting en conclusies	37
Literatuurlijst	44
Bijlage i: Samenstelling begeleidingscommissie	48
Bijlage ii: Basis-itemlijst	49
Bijlage iii: Overzicht respondenten	50

Voorwoord

Huwelijkssluitingen waarbij niet eerst een burgerlijk huwelijk plaatsvindt vormen een goeddeels verborgen verschijnsel in onze samenleving. In opdracht van het Wetenschappelijk Onderzoek en Documentatie Centrum van het Ministerie van Justitie hebben wij hiernaar tussen april en juli 2008 een verkennend onderzoek verricht.

Graag bedanken wij behalve de voorzitter en de leden van de begeleidingscommissie, alle mensen die ons te woord hebben gestaan en die hun ervaringen met ons wilden delen. Zonder deze respondenten hadden we geen basis gehad om dit rapport te schrijven. Maar bovenal leidde hun medewerking tot aangename en leerzame gesprekken die we niet hadden willen missen.

Leiden 14 augustus 2009

1 Inleiding en doelstelling

Het huwelijk

In de middeleeuwen bestond het zogenaamde 'clandestiene huwelijk'. Dit was een verbintenis op grond van een wederzijdse belofte van huwelijkstrouw zonder formaliteiten van kerk of staat. Verwijzend naar het heidens verleden werd dit ook wel aangeduid als 'trouwen onder de eik' (Huisman 2007: 37-38). In de dertiende eeuw erkende de kerk deze verbintenis als een geldig huwelijk en veel later, ten tijde van de Reformatie, stelde de kerk het kerkelijk huwelijk verplicht. Pas in 1810 deed de staat hetzelfde door slechts het huwelijk ten overstaan van de ambtenaar van de burgerlijke stand als wettig te erkennen (ibid: 38). Ook nu nog is het huwelijk een belangrijk instituut binnen de Nederlandse samenleving. Het hedendaagse Nederlandse recht kent alleen een burgerlijk huwelijk. Daarnaast bestaan er ook vele andere relatievormen. Zo is het ongehuwd samenwonen de afgelopen decennia ook gebruikelijk geworden, heeft de LAT relatie (*living apart together*) haar intrede gedaan en is het geregistreerd partnerschap ingevoerd (Latten 2004).

In 2007 en 2008 herleefde de aandacht voor buitenwettelijke huwelijken. Daarbij gaat het om het afsluiten van een 'huwelijk' met enig ceremonieel, zonder dat dit wettelijk geldig is (voor nadere definiëring en afbakening van dit begrip, zie hoofdstuk 2). De PVV fractie en de PvdA fractie stelden Kamervragen naar aanleiding van krantenartikelen waaruit zou blijken dat in migrantenkringen soms religieuze verbintenissen zouden worden gesloten zonder dat daaraan een burgerlijk huwelijk voorafging (TK 2007-2008, Aanhangsel van de Handelingen 1120, 1986, 3409 en 3578). Informatie over het voorkomen van het verschijnsel informele huwelijken bleek echter grotendeels te ontbreken. Deze studie biedt een verkenning van dit terrein en heeft de informele huwelijkssluiting in brede zin als invalshoek. De nadruk ligt daarbij op religieuze vormen omdat de Nederlandse wetgeving zich daar op richt (zie hoofdstuk 2).

Doelstelling en vraagstelling

De voorliggende studie is een eerste verkenning van de mate waarin in Nederland mogelijk sprake is van informele huwelijken die in strijd zijn met de betreffende wetsartikelen, en de vormen die dergelijke verbintenissen aannemen. Hierbij speelt tevens de vraag wat de reikwijdte is van bovengenoemde wetsartikelen en wanneer er daarom sprake lijkt te zijn van overtreding van de wet. Het achterliggende doel is het in kaart brengen van lacunes in de bestaande kennis en hoe deze eventueel door verder onderzoek zouden kunnen worden gevuld. Deze studie beoogt een antwoord te geven op de volgende vragen:

- Welke kennis is beschikbaar over vormen van informele huwelijken die in Nederland voorkomen?
- Wat valt te zeggen over de aard en omvang van het verschijnsel informele huwelijken en over de achtergronden van daarbij betrokken personen?

- Wat is de reikwijdte van de wet? In welke gevallen is er sprake van wetsovertreding en in hoeverre speelt het Wetboek van Strafrecht hierbij een rol?
- Wat is bekend over de motieven die ten grondslag liggen aan informele huwelijken, zowel bij de partners als bij de geestelijken?
- Wat kunnen de gevolgen zijn voor de partners?

Met het oog op eventueel verder te nemen stappen worden ook de volgende vragen gesteld:

- Wat zijn de lacunes in de beschikbare kennis?
- Op welke wijze kunnen deze mogelijke lacunes in verder onderzoek opgevuld worden?

Maatschappelijk gezien tracht de studie bij te dragen aan vragen over de wenselijkheid van een eventuele aanpak van informele huwelijken. De wetenschappelijke relevantie is gelegen in het bestuderen van een goeddeels verborgen verschijnsel waar weinig over bekend is. Het vraagstuk past binnen discussies over de rol van het recht in de multiculturele samenleving en de legitimiteit van de rechtsstaat.

Opzet van het onderzoek en kanttekeningen

In de eerste fase van de studie is een analyse gemaakt van bestaande bronnen. Daarbij is gebruik gemaakt van vooral nationale bronnen in de vorm van boeken, artikelen, rapporten, kranten, tijdschriften, waaronder ook 'grijze literatuur', mediaberichten en internetbronnen. Ook is een verkennend jurisprudentieonderzoek verricht. De informatie uit deze secundaire bronnen is in de tweede fase aangevuld met primaire kennis uit het veld, verzameld via open opgezet kwalitatief veldwerk (zie hoofdstuk 5 en bijlage iii). Bij elke studie binnen een grotendeels onontgonnen terrein die ook gedrag binnen relatief gesloten gemeenschappen betreft, kan vertekening optreden doordat alleen dat gevonden wordt waar men gericht naar zoekt. Om de betrouwbaarheid en de validiteit te verhogen is om die reden gewerkt met een uitgebreide lijst met een groot aantal verschillende ingangen. Wanneer een bericht of verwijzing is gevonden, is de informatie nagekomen. Het net is bewust breed uitgeworpen, binnen maar ook buiten migrantengemeenschappen. De wetenschappelijk experts hadden allen kennis op het gebied van migrantengroepen en recht in verschillende culturen. De lezer dient de beperkingen in de diepgang en het bereik van de studie voor ogen te houden, temeer daar het een eerste inventarisatie betreft die ongetwijfeld een zekere selectiviteit kent. Tevens is geen harde kwantificering van de omvang van het verschijnsel te geven en valt een systematische vergelijking met andere nationale contexten buiten het bereik van de studie.

Leeswijzer

In het tweede hoofdstuk zal een definitie van het onderzoeksobject worden geformuleerd vanuit de relevante wet- en regelgeving. Hoofdstuk 3 en 4 bieden een samenvatting van de literatuur en publieke discussie op dit punt in

Nederland, met een internationale paragraaf. Het vijfde hoofdstuk is gebaseerd op de empirische inventarisatie. De onderzoeksvragen worden beantwoord in hoofdstuk 6.

2 Definitie en relevante wet- en regelgeving

Het formele huwelijk

Om te komen tot een definitie van een informeel huwelijk zal eerst aan de hand van relevante wet- en regelgeving uiteengezet worden wat het formele huwelijk in Nederland inhoudt. Van Dale taalweb (2009) omschrijft het huwelijk als 'een bij wet geregelde verbintenis tussen twee personen'¹. Dat is geen precieze aanduiding, omdat vele verbintenissen hieronder zouden kunnen vallen. Meer precies kan een formeel huwelijk worden omschreven als een aantal met elkaar samenhangende rechten welke toegang geven tot de seksualiteit, het werk en de eigendom van goederen van de echtgenoot. Deze rechten hoeven niet in ieder huwelijk voor te komen (Procario-Foley 2004)². De antropoloog Staring wijst er in zijn werk over schijnhuwelijken echter op dat dit soort opvattingen over het huwelijk verwijzen naar een typisch westerse individueel georiënteerde conceptie. Voor Turkse migranten bijvoorbeeld staat het huwelijk duidelijk in de context van groepsbelangen (Staring 2001: 172). We beperken ons hier echter tot de juridische aanduiding. Om verdere inhoud te geven aan het begrip 'huwelijk' kijken we dan ook naar de relevante wet- en regelgeving.

Op nationaal niveau zijn twee wettelijke regelingen van belang met betrekking tot het huwelijk: Boek 1 vijfde titel van het Burgerlijk Wetboek (BW) en de Wet conflictenrecht huwelijk (WCH). Art. 1:30 lid 2 BW stelt dat de wet het huwelijk alleen in zijn burgerlijke betrekkingen beschouwt. In verband hiermee is in de Nederlandse wet opgenomen dat een religieus huwelijk niet is toegestaan zonder dat daaraan een burgerlijk huwelijk vooraf is gegaan (1:68 BW):

Geen godsdienstige plechtigheden zullen mogen plaats hebben, voordat de partijen aan de bedienaar van de eredienst zullen hebben doen blijken, dat het huwelijk ten overstaan van de ambtenaar van de burgerlijke stand is voltrokken.

De strafrechtelijke pendant van het voorgaande artikel omschrijft de overtreding in artikel 449 Wetboek van Strafrecht (Sr):

Lid 1. De bedienaar van de godsdienst die, voordat partijen hem hebben doen blijken dat hun huwelijk ten overstaan van de ambtenaar van de burgerlijke stand is voltrokken, enige godsdienstige plechtigheid daartoe betrekkelijk verricht, wordt gestraft met geldboete van de tweede categorie.

Lid 2. Indien tijdens het plegen van de overtreding nog geen twee jaren zijn verlopen sedert een vroegere veroordeling van de schuldige wegens gelijke overtreding onherroepelijk is geworden, kan hechtenis van ten hoogste twee maanden of geldboete van de tweede categorie worden opgelegd.

¹ Zie www.vandale.nl, laatst geraadpleegd juni 2009

² Vertaling door de auteurs van dit rapport.

Uit deze verbodsbepaling blijkt dat niet degene die het huwelijk aangaat, maar degene die het huwelijk voltrekt, *de bedienaar van de godsdienst*, kan worden gestraft met een geldboete van de tweede categorie (3.700 euro³, art. 23 Sr). Bij recidive binnen twee jaar kan een hechtenis van ten hoogste twee maanden worden opgelegd. Het verbod uit de artikelen 1:68 BW en 449 Sr stamt uit de Napoleontische tijd. Na de Bataafse omwenteling van 1795 werd op grond van het beginsel van de scheiding van kerk en staat het burgerlijk huwelijk voor iedereen ingevoerd. Dit gebeurde via het Burgerlijk Wetboek van 1838 omdat de toenmalige wetgever vreesde dat bedienaren van verschillende godsdiensten zich niet zouden houden aan de verplichte aangifte en de huwelijksbeletselen van het burgerlijk recht (Westerhof 2002). Verder blijkt uit de notitie Burgerlijk huwelijk en kerkelijk huwelijk van de staatssecretaris van Justitie van 5 november 2001 (Kamerstukken 28 078, nr.1) dat het verbod om een kerkelijk huwelijk te sluiten, zonder voorafgaand burgerlijk huwelijk, beoogde te voorkomen dat men alleen kerkelijk zou huwen in de veronderstelling een rechtsgeldig huwelijk te hebben gesloten. Een andere reden zou kunnen zijn dat men onverschillig stond tegenover het burgerlijk huwelijk. Ook volgens Tekst en Commentaar Strafrecht is het belangrijkste doel van deze bepaling te voorkomen dat het kerkelijk huwelijk in de plaats zal treden van het burgerlijk huwelijk (Cleiren en Nijboer 2008, Art. 449, Aant. 4).

Sinds het bestaan van de wettelijke regeling is het verbod niet zonder discussie gebleven. Eind negentiende eeuw brachten tegenstanders van het verbod bij de parlementaire behandeling van het Wetboek van Strafrecht naar voren dat zij van mening waren dat er geen grond was voor deze beperking van godsdienst. Voorstanders waren echter van mening dat het schrappen van de artikelen de status van het burgerlijke huwelijk aan zou tasten en dat de kans op misverstanden omtrent de geldigheid van een uitsluitend in de kerk voltrokken huwelijk toe zou nemen. In 1992 is overwogen om de artikelen 1:68 BW en 449 Sr te schrappen. In 2001 is de kwestie uitgemond in een kamerdebat over de verhouding tussen het burgerlijk en het kerkelijk huwelijk. De aanleiding voor dit debat kwam voort uit het gegeven dat een minderheid van de bevolking de openstelling van het huwelijk voor paren van gelijk geslacht strijdig acht met haar religieuze opvattingen (Westerhof 2002). Uit bovengenoemde notitie van de staatssecretaris van Justitie uit 2001 blijkt dat het kabinet nogmaals ter tafel bracht dat het artikel 1:68 BW niet beoogt om het belijden van een godsdienst te beperken en het geen inbreuk op het beginsel van kerk en staat betreft. Kenbaar wordt gemaakt dat het bij de handhaving van het artikel gaat om de behartiging van belangen als rechtszekerheid, zorgvuldigheid en openbaarheid. Tevens stelt men in de notitie dat de regeling van sociale orde is. Deze zet aan tot bevordering van zorgvuldige controle op eventuele huwelijksbeletselen en voorkomt onregelmatigheden in de registratie die zou ontstaan als men gebruik zou maken van een systeem waarin verschillende bevoegde huwelijksvoltrekkers zouden zijn. Daarnaast voorkomt de wettelijke voorgeschreven volgorde van burgerlijk en kerkelijk huwelijk misverstanden over de civielrechtelijke rechtsbeginselen.

³ Per januari 2008 3.700 euro (daarvoor 3.359 euro).

In de meer recente discussies lijkt de vraag of deze bepaling een te vergaande inbreuk maakt op de vrijheid van godsdienst en de vrijheid van geweten steeds een rol te spelen. Het arrest van de Hoge Raad van 22 juni 1971, NJ 1972, 31 hierover wordt dan ook veelvuldig aangehaald. De Hoge Raad overwoog in dit arrest dat de beperking die art. 449 Sr de bedienaar van de godsdienst oplegt, kan worden aangemerkt als in een democratische samenleving noodzakelijk voor de openbare orde. Dit is volgens de Hoge Raad bij wet voorzien en derhalve niet in strijd met de door Art. 9 lid 2 van het Europees Verdrag tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden (EVRM) gegarandeerde vrijheid van godsdienst. Art. 9 EVRM bepaalt namelijk dat de vrijheid om godsdienst te belijden alleen kan worden beperkt indien de beperking bij wet is voorzien. Het recht op vrijheid van godsdienst is verder verankerd in Art. 6 van de Grondwet (GW). Aanvullende eisen blijken uit enkele artikelen uit internationale wetgeving. Vrijheid van godsdienst blijkt, naast de Grondwet, uit Art. 9 EVRM en Art. 9 en 18 van het internationaal verdrag inzake burgerrechten en politieke rechten (IVBPR⁴).

Er mag bij het weergeven van de ontwikkeling van standpunten niet uit het oog verloren worden dat er door de jaren heen in Nederland meer mogelijkheden zijn ontstaan om relaties formeel vast te leggen. Een voorbeeld hiervan is dat Nederland in 2001 het huwelijk heeft opengesteld voor personen van hetzelfde geslacht. De Boer en Asser (2006) stellen dat hierdoor het huwelijk als wereldlijk instituut zich nog verder verwijderd van het gangbare kerkelijke huwelijk. Zij stellen tevens: "Theoretisch is denkbaar om het burgerlijk huwelijk af te schaffen – waardoor het kerkelijke huwelijk aan betekenis zou winnen – en slechts het (burgerlijk) geregistreerd partnerschap te behouden. Men kan er echter moeilijk om heen dat het recht om te huwen als grondrecht is erkend (Art. 12 EVRM) en dat overal ter wereld huwelijken worden aangegaan."⁵ (p.124) Daarnaast bestaat sinds 1998 in Nederland de mogelijkheid om een relatie vast te leggen door middel van een geregistreerd partnerschap. In relatie hiermee stelt Tekst en Commentaar Strafrecht (Cleiren & Nijboer 2008) dat de bepaling van Art. 449 Sr gedateerd aandoet omdat bij de invoering van de Aanpassingswet van geregistreerd partnerschap (Wet van 17 december 1997, Stb. 660) dit artikel uitgezonderd werd in Art. 90octies Sr. De in Art. 90octies Sr vervatte hoofdregel, dat in het Wetboek van Strafrecht geregistreerde partnerschappen gelijk dienen te worden gesteld met huwelijken, geldt niet bij een vervolging op grond van Art. 449 Sr. Dit lijkt logisch te zijn omdat er in de kerk geen geregistreerde partnerschappen worden gesloten (Kamerstukken 28 078, nr.2).

Art. 449 Sr kan tevens worden bediscussieerd omdat er meer praktische bewaren lijken te bestaan. Zo stellen Van Stokkom, Sackers en Wils (2006) dat het aantal vervolgingen op basis van dit artikel zo gering is, dat de bepaling niet kan worden gebruikt om meer te weten te komen over de uitleg van de begrippen 'bedienaar van een godsdienst' en 'godsdienstige plechtigheid'. Hiermee samenhangend kan gezegd worden dat de strafbare gedraging moeilijk

⁴ Een andere veelgebruikte afkorting voor het Internationaal verdrag inzake burgerrechten en politieke rechten is BUPO.

⁵ Zij verwijzen bij deze uitspraak naar Wortmann (2000) en Wortmann (2001).

bewijsbaar is. Religieuze huwelijken zijn niet altijd geregistreerd of opgetekend en er hoeft niet altijd een geestelijke bij de huwelijkssluiting aanwezig te zijn. Ook is er onduidelijkheid over wanneer bij bepaalde rituelen of ceremonies sprake is van het sluiten van een huwelijk of het inzeggen van een huwelijk of relatie.

Het informele huwelijk

De huidige maatschappij kent relatievormen in soorten en maten, van informeel tot formeel. Naast het feit dat er in de loop der jaren nieuwe vormen van samenleven zijn geformaliseerd, zoals het bestaan van partnerschapregistratie sinds 1998, zijn er ook allerlei vormen van informalisering ontstaan: zo gaan mensen bijvoorbeeld ongehuwd samenwonen, krijgen ze kinderen zonder gehuwd te zijn en gaan ze uit elkaar zonder te scheiden. In een breder perspectief kunnen deze ontwikkelingen worden toegeschreven aan emancipatorische tendensen en aan de erkenning van het recht op individuele vormgeving van relaties (Latten 2004). Volgens De Hoog (2005) gaat het om een culturele verandering waarbij een sterke hang is ontstaan naar vrijheid om over de eigen levensloop te beslissen.

De laatste jaren heeft het formele huwelijk in Nederland een minder vooraanstaande rol gekregen. Zo trouwden in 1970 nog 124 duizend paren (omvangrijke generaties van babyboomers van vlak na de Tweede Wereldoorlog) voor de burgerlijke stand. Sinds dat topjaar is het jaarlijks aantal huwelijkssluitingen met een derde afgenomen. In dezelfde periode is het aantal echtscheidingen meer dan verdrievoudigd en is het aandeel niet-echtelijk geboren kinderen met een factor veertien toegenomen. Ook nam het aantal alleenstaanden sterk toe (Latten 2004: 46). Demograaf Latten constateert dan ook: "Aan formele voorschriften in de vorm van wettelijke en religieuze arrangementen en bepalingen die eertijds de leefvorm omkaderden, wordt minder waarde gehecht. De eraan gekoppelde verplichtingen kunnen immers worden gezien als beperking van de verlangde individuele vrijheid" (ibid, p. 48). Ook hoogleraar Europees familierecht Forder (2000) spreekt in dit verband van informalisering, bijvoorbeeld wanneer het niet-gehuwd samenwonen is geformaliseerd via een samenlevingscontract, maar evengoed als er niets contractueel wordt vastgelegd.

Het bovenstaande is een algemene uitleg van informalisering, een proces dat de context vormt waarbinnen ook het informele huwelijk geplaatst kan worden. De vraag rijst wat er precies wordt verstaan onder het begrip *informeel huwelijk*. In deze studie wordt de volgende meer specifieke definitie van dit fenomeen gehanteerd:

Een informeel huwelijk is een in Nederland aangegane verbintenis die niet is gebaseerd op de daarvoor geldende bepalingen van het Burgerlijk Wetboek of het burgerlijk recht van een ander land⁶ en waarbij minimaal een van de betrokkenen de overtuiging heeft gekregen dat hij of zij door middel van een ceremonie, ritueel of contract op enigerlei wijze in de echt verbonden is.

Dit impliceert dat ofwel beide partners of een van beiden in de veronderstelling leven dat er sprake is van een huwelijk met daaraan verbonden rechten. Eerdergenoemde samenlevingsvormen zoals samenwonen zonder huwelijk (Forder 2000) vallen buiten de definitie. Ook zogenaamde schijnhuwelijken en migratiehuwelijken vallen buiten de definitie omdat deze vaak voor de burgerlijke stand worden voltrokken dan wel geweigerd (Staring 2001). Om een gelijke reden worden gedwongen huwelijken hier niet besproken (De Koning en Bartels 2005).

Slot

In Nederland zijn in de loop der jaren meer relatievormen ontstaan. Ook zijn er gaandeweg meer mogelijkheden gekomen om relaties formeel vast te leggen. Tegen de achtergrond daarvan is in dit hoofdstuk een tweedeling gemaakt tussen het formele en het informele huwelijk. De gedachtegang omtrent de opstelling van Art. 1:68 BW en 449 Sr is beschreven. Tevens is te zien dat deze artikelen niet zonder discussie in de huidige wetgeving zijn blijven staan. In het volgende hoofdstuk zal nagegaan worden wat in de literatuur bekend is over de binnen de gestelde definitie vallende informele huwelijken.

⁶ Het recht van een ander land kan gelden voor buitenlanders die in Nederland trouwen krachtens regels van IPR (Internationaal Privaatrecht) of op het consulaat.

3 Vormen en voorbeelden in de literatuur

Inleiding

In het navolgende staan vormen en voorbeelden van informele huwelijken zoals aangetroffen in de literatuur centraal. Hierbij is gezocht naar bronnen over relatievormen in Nederland die vallen binnen het in hoofdstuk 2 afgebakende begrip van een informeel huwelijk. Hierbij dient opgemerkt te worden dat relevante wetenschappelijke literatuur weinig voor handen lijkt te zijn, wel zijn bronnen beschikbaar die raakvlakken vertonen met het onderwerp. Zo is al eerder in dit rapport beschreven dat sociologisch en antropologisch onderzoek voorhanden is, waarin veranderingen in relatievormen worden beschreven. Daarnaast bestaat er veel literatuur over migrantengroepen in Nederland waarin ook gewoontes en rituelen met betrekking tot huwelijken aan bod komen. De informatie over de specifieke vragen van de voorliggende studie is echter beperkt en komt vaak slechts zijdelings aan de orde. Om deze reden is bij het zoeken naar voorbeelden ook veel gebruik gemaakt van internet- en mediabronnen.

Naar aanleiding van de zoektocht in de literatuur zijn de aangetroffen voorbeelden van informele huwelijken onderverdeeld in drie categorieën, te weten religieuze, alternatieve en polygame huwelijken, die worden beschreven in de navolgende paragraaf. Hierbij wordt aangesloten bij de terminologie in de betreffende bronnen. Daarnaast wordt er in een aparte paragraaf aandacht besteed aan informele islamitische huwelijken omdat deze vorm veelvuldig naar voren komt in de media en de politiek. Daarnaast kwam veel informatie over deze vorm van huwelijkssluiting uit de literatuur naar voren. Om aan te geven dat de internationale verschillen groot zijn, wordt aan het einde van dit hoofdstuk kort besproken hoe de Nederlandse verhouding tussen het religieuze en het burgerlijke recht zich verhoudt ten opzichte van andere landen, zonder dat dit diepgravend is onderzocht.

Religieuze, alternatieve en polygame huwelijken

De eerste categorie huwelijken wordt gevormd door informele religieuze huwelijken. Hierbinnen vallen katholieke, hindoeïstische en islamitische huwelijken. Een voorbeeld hiervan is een kerkelijk huwelijk waar geen huwelijk voor de burgerlijke stand aan vooraf is gegaan. Vaak worden deze huwelijken gesloten door een geestelijke, hierbij kan gedacht worden aan een pastoor, pandit of imam. Een specifieke vorm van een religieus informeel huwelijk is beschreven in Cleiren & Nijboer (2008, Art. 449, Aant. 4). Dit commentaar noemt als veelvoorkomende overtreding het zogenaamde AOW huwelijk. Deze verbintenis wordt gesloten in een kerk tussen mensen die geen burgerlijk huwelijk willen sluiten omdat zij zo het recht op een AOW-uitkering zouden verspelen. Op grond van de constatering dat het AOW huwelijk zou voorkomen in Nederland stelt het commentaar dat de bepaling op grote schaal wordt overtreden terwijl zelden vervolgingen plaatsvinden wegens overtreding van de strafbepaling. Deze uitspraak wordt niet onderbouwd. Dit is de enige bron over zogenaamde AOW huwelijken die de onderzoekers zijn tegen gekomen binnen dit literatuuronderzoek.

Een andere, minder bekende, vorm van een religieus huwelijk is handvasten. Deze vorm van huwen wordt vaak beschreven als een huwelijksritueel. Het huwen door middel van dit ritueel kan aangemerkt worden als een religieus informeel huwelijk omdat zij vooral binnen de Wicca plaatsvindt. Wicca is een natuurreligie die is ontstaan uit het Sjamanisme (Cunningham 1989). Binnen dit ritueel kunnen mensen door middel van een ceremonie worden verbonden voor een jaar en een dag, voor het leven of voor eeuwig⁷. Er zijn geen vaststaande onderdelen binnen deze ceremonie, men kan dan ook een eigen invulling geven aan zowel de uitvoering als de inhoud/rituelen binnen de ceremonie. De ceremonie wordt geleid door een Hoge priesteres, soms tezamen met een Hogepriester. Gedurende de ceremonie worden vaak de linkerpols van de vrouw en de rechterpols van de man door middel van een koord aan elkaar gebonden⁸. Daarnaast kan er een cirkel worden getrokken en vier 'ingewijde heksen' uit de vier windrichtingen kunnen getuigen met elk een van de elementen (aarde, licht, water en vuur) in hun hand. Deze vorm wordt wel aangeduid als religieus maar lijkt afhankelijk van de begrenzing van het begrip religie ook tot de volgende groep te kunnen behoren.

De volgende groep betreft namelijk alternatieve huwelijken. Een specifiek voorbeeld dat de onderzoekers in Nederland zijn tegengekomen betreft het huwen door middel van een zogenaamde zweethutceremonie. Binnen deze ceremonie 'huwen' twee mensen met elkaar op spiritueel niveau⁹. Een zweethutceremonie vindt in het bijzijn van anderen plaats in een lage koepelvormige hut van wilgentakken. In het midden van de zweethut, in een kuil, liggen hete stenen waar water over gegoten wordt. Het gaat volgens de uitleg op internet om een spirituele 'oerceremonie'. Een andere vorm is een relatieviering onder begeleiding van het Humanistisch Verbond. Een doctoraalscriptie humanistiek biedt inzicht in deze humanistische relatieviering in Nederland¹⁰. Deze relatieviering geeft veel plaats aan de wensen en voorkeuren van de partners die in de echt treden en deze viering kent soms dan ook een aantal rituelen. Er wordt in deze scriptie geschetst dat het burgerlijke huwelijk vaak aan de viering vooraf gaat. Uit een verdere literatuurstudie komt niet naar voren of deze volgorde gebruikelijk is.

De laatste groep wordt gevormd door bi- of polygame huwelijken. Deze samenlevingsvorm is niet aan een bepaalde religieuze of culturele achtergrond verbonden¹¹. Deze huwelijken zijn naar Nederlandse rechtsopvatting niet toegestaan. Op grond van Art. 1:33 BW kan een persoon tegelijkertijd slechts met één andere persoon door het huwelijk verbonden zijn. Art. 237 Sr maakt het voor een gehuwd persoon strafbaar om naast zijn wettelijke echtgenoot of echtgenote met iemand anders te trouwen; ook trouwen met een partner, wetend dat hij of zij al getrouwd is, is strafbaar. In beide gevallen kan er een hechtenis

⁷<http://www.hydrangeaonline.nl/index.php?pagina=showpagina&subcategorieid=18&categorieid=9> laatst geraadpleegd juni 2009.

⁸ <http://occultforum.yourbb.nl/viewtopic.php?f=43&t=494> laatst geraadpleegd juni 2009.

⁹ <http://zweethut.nl/index.html>, laatst geraadpleegd juni 2009.

¹⁰ http://www.irenevanderhulst.nl/Over_Irene.html, laatst geraadpleegd juni 2009.

¹¹ Zie beantwoording schriftelijke vragen van de raadsleden van Dijk-Staats en Bolle van Gemeente Den Haag van 7 oktober 2008, sv2008.162, RIS 157437, Regnr. BBZ/2008.73.

opgelegd worden van maximaal vier jaar en maximaal zes jaar indien de huwelijkse staat voor de tweede partner is verzwegen. Iemand met de Nederlandse nationaliteit, al of niet met ook nog een andere nationaliteit, is ook strafbaar als het tweede of volgend huwelijk buiten Nederland plaatsvindt. Als een niet-Nederlander die in Nederland woont met meerdere mensen is getrouwd, waarbij in ieder geval het tweede en de eventuele volgende huwelijken buiten Nederland hebben plaatsgevonden, of getrouwd is met iemand die ook met een of meer andere mensen is getrouwd, dan wordt dit bij de burgerlijke stand geregistreerd. Althans, het zou bekend zijn dat dit in Amsterdam en Rotterdam gebeurt. Wie de Nederlandse nationaliteit wil bemachtigen, zal eerst zo vaak moeten scheiden dat nog slechts een huwelijk overblijft (zie hierover verder: Beantwoording schriftelijke vragen van de raadsleden van Dijk-Staats en Bolle van Gemeente Den Haag van 7 oktober 2008, sv2008.162, RIS 157437, Regnr. BBZ/2008.73). Van der Zee (2007) geeft in een artikel in het tijdschrift Opzij een aantal voorbeelden uit Nederland van polygynie, wat betekent dat een man meerdere vrouwen kan trouwen. Het artikel beschrijft dat polygynie een verborgen probleem vormt in Nederland en dat een deel van de huwelijken door een imam wordt voltrokken en niet voor de wet wordt geregistreerd, wat voor de voorliggende studie relevant is. Een oprichtster van een vrouwenvereniging vertelt dat het voorkomt dat een man meerdere vrouwen trouwt omdat dit hem in Nederland binnen bepaalde migrantenkringen meer aanzien zou verlenen. Om welke migrantenkringen het zou gaan wordt niet aangegeven.

*Islamitische huwelijken*¹²

Huwelijken van moslims kennen hun eigen rituelen en gewoonten, die ook onderling kunnen verschillen. In verschillende islamitische landen bestaan verschillende opvattingen over en interpretaties van het islamitisch recht. Voor Nederland zijn met name Marokko, Turkije en Suriname relevant. Sociaal wetenschapper Dessing gaf in 2001 aan dat veel migranten in Nederland liever trouwen in hun land van herkomst of in het consulaat daarvan¹³. In Marokko is het huwelijk geregeld in de in 2004 aangepaste Mudawwanah, het wetboek voor personen-, familie- en erfrecht. Voorheen moest een vrouw zich laten bijstaan door een huwelijksvoogd, dat is niet meer verplicht, een bruidsschat nog wel. Voorts is de aanwezigheid van twee (beroeps)getuigen een dwingende regel. Zij maken een huwelijksakte op die vervolgens bij de rechtbank en de burgerlijke stand wordt geregistreerd. De polygamie – die nog slechts een kleine minderheid zou vertegenwoordigen - blijft als instituut, maar is wel sterk aan banden gelegd (Talhaoui 2005). Zo kan een 'eerste vrouw' in haar huwelijkscontract laten opnemen dat zij niet instemt met meerdere echtgenotes (Vennix & Vanwesenbeeck 2005). In Turkije is het huwelijk seculier geregeld en geldt, net

¹² De juridische literatuur op dit punt bespreken we hier niet, zie daarvoor Koens & Vonken (2008), Berger (2007), Jordens-Cotran (2007), Rutten (2005), van den Eeckhout (2005a en 2005b) en Buskens (1999).

¹³ Dit is alleen mogelijk voor personen met een niet-Nederlandse identiteit. De ambtenaar die het huwelijk voltrekt moet bevoegd zijn volgens recht van de zendende staat. Nederland erkent deze huwelijken zolang er geen bezwaar is voor de openbare orde (NCTb 2006: 17).

als in Nederland, dat het religieuze huwelijk pas kan plaatsvinden na het burgerlijk huwelijk. De twee getuigen zijn ook hier verplicht, maar een bruidsschat niet. Een huwelijksluiting die alleen plaatsvindt voor een imam, zonder getuigen, heeft geen wettelijke status. Het is bekend dat de praktijk echter nogal afwijkt en daar is in Turkije veel discussie over. In Suriname gold sinds 1941 het Huwelijksbesluit Hindoes en het Huwelijksbesluit Mohammedanen. Deze regeling maakte Hindoestanen en Javanen bevoegd tot het aangaan van een huwelijk volgens de leer van het hindoeïsme of de Islam, maar dit werd niet uitgebreid gereguleerd (Dessing 2001: 102). Volgens de onlangs in werking getreden 'Wet Herziening Huwelijksrecht 1973' (G.B. 1973 no. 140, resolutie gepubliceerd op 17-6-2003 onder nr. 4190/03) worden tegenwoordig alle huwelijken gesloten volgens de bepalingen van het Surinaams Burgerlijk Wetboek (SBW) en hebben ze derhalve de status van burgerlijk huwelijk. Er is geen sprake meer van aparte hindoe- en moslimhuwelijken. Dessing baseerde zich op intensief veldwerk bestaande uit 150 interviews, het bijwonen van tientallen huwelijken, besnijdenissen en rituele wassingen. Op basis van dit veldwerk schetst de auteur een beeld van de veranderingen van die rituelen in de Nederlandse context. Ook vergelijkt ze deze rituelen met die in de landen van herkomst. Relevant voor de voorliggende studie is dat ze opmerkt dat veel van haar respondenten regelmatig discussies hebben over de volgorde waarin de religieuze en burgerlijke huwelijksceremonie moet plaatsvinden: sommigen willen de religieuze ceremonie (*nikah*) vooraf hebben omdat het koppel volgens hen anders nog niet naast elkaar mag zitten. Maar vaak houdt men toch wel de burgerlijke ceremonie eerder, soms al dagen eerder (Dessing 2001: 103).

In een recent rapport van Moors (2009) over vrouwen in Nederland die een gezichtssluier of *nikab* dragen komt ook de keuze voor een islamitisch huwelijk zijdelings aan de orde. Deze huwelijken komen zowel voor bij nieuwe moslima's (bekeerlingen) als bij Marokkaanse vrouwen die als moslim zijn opgevoed. Zij trouwen islamitisch na een korte kennismakingsfase waarbij beperkt contact is tussen de aanstaande gehuwden, vaak via de telefoon of internet. Voor nieuwe moslima's, ofwel bekeerlingen, is het vaak lastig om een geschikte huwelijkskandidaat te vinden. Zij laten anderen weten een praktiserende echtgenoot te zoeken en hopen dan de juiste persoon te vinden. "Het is vooral een pragmatische en rationele afweging die hier wordt gemaakt, en veel minder een emotionele kwestie." (Moors 2009: 38). Ouders spelen bij minder streng praktiserende moslima's een geringe rol. Ze kunnen vaak niet anders dan goedkeuren wat hun dochter graag wil. Verder beschrijft Moors dat islamitische huwelijken lang niet altijd goed gaan. Jonge meisjes zoeken vaak een uitweg uit het ouderlijke huis en trouwen lijkt dan een goed idee te zijn om dit te bewerkstelligen. Ze zien het huwelijk dan ook als een manier om te kunnen leven naar hun eigen overtuiging. "Maar juist omdat ze nog zo jong zijn, en weinig kennis hebben van de mogelijkheden die de islam biedt, geven ze aan dat ze 'te weinig hebben gevraagd.'" Zo komt het voor dat huwelijkspartners uit elkaar gaan omdat er nogal eens uiteenlopende ideeën over man-vrouw verhoudingen blijken te zijn of dat de man van alles aan het meisje heeft beloofd

maar dit niet waar kan maken. Aan de huwelijken die Moors beschrijft komt het burgerlijk huwelijk niet te pas.

Een specifieke bron van informatie over islamitische huwelijken is een rapport hierover van de Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding (NCTb 2006). Hierin worden informele islamitische huwelijken direct gekoppeld aan (veiligheids)risico's. Deze risico's houden volgens het rapport in dat de vrouw verwacht dat het huwelijk rechten met zich mee brengt, er zouden nadelige financiële consequenties uit voort kunnen komen (vooral wanneer er geen sprake is van een huwelijkscontract), na afwijzing van een dergelijk huwelijk lijkt de vrouw in een sociaal isolement te belanden en er bestaat een risico voor polygamie en uitkeringsfraude. Daarnaast wordt er beschreven dat er binnen kringen van gewelddadige en radicale moslims een waarschijnlijke link te leggen is tussen het informele islamitische verbintenissen binnen het Hofstadnetwerk vanaf medio 2004 en de toegenomen rol van vrouwen binnen het netwerk zoals die zich in de loop van 2005 heeft gemanifesteerd. Tevens zouden deze huwelijken een aanwijzing kunnen zijn dat de betrokkenen als martelaren voor de jihad willen sterven. Als laatste wordt beschreven dat de groei van deze huwelijken de democratische rechtsorde aantast omdat men de Nederlandse wetten en regels verwerpt en daarmee aangeeft alleen de 'wetten van Allah' te erkennen. In welke mate het fenomeen zich op het moment van schrijven voordeed en waarop de veronderstelde groei is gebaseerd is niet bekend. Het rapport beschrijft dan ook dat er onvoldoende zicht is op het bestaan van deze huwelijken. Wel verwijst men naar signalen die afkomstig zijn uit een aantal moskeeën en islamitische centra in Nederland en in salafistische kringen, waar dergelijke huwelijken zouden worden gesloten. Een dergelijk huwelijk zou gesloten worden uit ideologische overtuiging, voor geldelijk gewin (als dekmantel voor uitkeringsfraude), of om polygamie mogelijk te maken. Ook zou het gebrek aan gelegaliseerde en/of geverifieerde documenten uit het thuisland eraan ten grondslag kunnen liggen of zou het een noodoplossing vormen om gezichtsverlies van een familie te voorkomen. Omdat het rapport niet gebaseerd is op controleerbare bronnen is de waarde van de bevindingen moeilijk in te schatten. Hiermee in verband staand is het interessant om te wijzen op een artikel van hoogleraar Islam in West-Europa Maurits Berger (2007). Hij beschrijft dat moslims in Nederland die toepassing van de sharia nastreven dit vooral binnen de wettelijke kaders van de Nederlandse rechtsstaat blijken te doen. Hij stipt kort het islamitische huwelijk in verband met radicalisering van moslimjongeren aan. Hij benadrukt, verwijzend naar verschillende bronnen¹⁴, dat duidelijk is geworden dat vaak kleine, gesloten groepjes, hun eigen extremistische interpretatie hanteren van de sharia. Hij legt verder uit dat deze interpretaties van huwelijk, geweld en democratie beperkt zijn tot deze kleine cirkels. Huwelijken die worden aangegaan in radicale moslimnetwerken moeten volgens hem dan ook als volgt worden geïnterpreteerd: "islamitische huwelijken zijn niet zozeer kenmerkend voor radicale jongeren, maar radicale jongeren hebben het islamitisch huwelijk een bijzondere plek in hun ideologie gegeven" (Berger 2007: 510).

¹⁴ Ondermeer Chorus en Olgun (2005), AIVD (2006) en Groen & Kranenberg (2006).

De verhouding tussen burgerlijk en religieus huwelijk in andere landen

Het burgerlijk huwelijk bestaat in de meeste westerse landen sinds de 17e eeuw. Zo lang er bevolkingsregisters bestaan houden staten de burgerlijke staat van hun inwoners bij. De meeste staten definiëren zelf de verhouding tussen het burgerlijke en het religieuze huwelijk. Deze verhouding verschilt van staat tot staat. Om dat te illustreren geven we enkele vooral aan internet ontleende voorbeelden, zonder daarmee een volledig overzicht te willen suggereren.

De verhouding in België en Frankrijk is in grote lijnen gelijk aan de Nederlandse. In België is zelfs in artikel 21 van de Grondwet opgenomen dat een religieus huwelijk niet gesloten mag worden zonder een burgerlijk huwelijk: *'Het burgerlijk huwelijk moet altijd aan de huwelijksinzegening voorafgaan, behoudens de uitzonderingen door de wet te stellen, indien daartoe redenen zijn.'* In Ierland is er geen sprake van een scheiding tussen het burgerlijk en religieus huwelijk en wordt een huwelijk altijd in een kerk gesloten. Het kerkelijke huwelijk is in Spanje en Portugal ook rechtsgeldig.¹⁵ In sommige van de landen waarin het mogelijk is dat alleen een kerkelijk huwelijk wordt gesloten is overigens inschrijving van een kerkelijk huwelijk in een register van de burgerlijke stand of vergelijkbaar register verplicht of voorwaarde voor bepaalde gevolgen (De Boer en Asser 2006). In aanvulling hierop is het interessant te noemen dat de Staat Israël het huwelijk alleen registreert als het koppel kan aantonen dat het in een religieuze ceremonie getrouwd is. Het burgerlijk huwelijk bestaat daar niet. In veel landen mag het religieuze huwelijk niet voor het burgerlijk huwelijk plaatsvinden. Overigens is in de Staat Israël onder jongeren verzet ontstaan tegen het feit dat er per se een religieuze ceremonie moet plaatsvinden. Deze jongeren wijken daarom ook wel uit naar het buitenland om een huwelijk te sluiten of gaan ongehuwd samenwonen waarna ze na enige tijd dezelfde rechten krijgen als gehuwde koppels¹⁶.

Daarnaast is het interessant om iets dieper in te gaan op de situatie in Duitsland, waar eind december 2008 een wijziging heeft plaatsgevonden in het *Personenstandsrecht*. In 1875 werd daar het burgerlijk huwelijk ingevoerd en als enige huwelijk erkend en was er na het sluiten van het huwelijk plaats voor een gewenste religieuze ceremonie. Vanaf eind december 2008 is hierin verandering gekomen en mogen koppels ook voor het sluiten van een burgerlijk huwelijk religieus trouwen of zich daar helemaal toe beperken. De staat laat dat over aan burgers zelf. Hier is veel debat over geweest. Seyran Ates, een bekend Turks-Duitse advocate die zich lange tijd inzette voor de rechten van islamitische vrouwen, verwijt de Duitsers, en met name de progressieve krachten onder hen, dat zij uit een verkeerd begrepen 'respect voor niet-westerse culturen' de ogen sluiten voor dwanghuwelijken, besnijdenissen en andere inbreuken op de rechten van de vrouw. Zij waarschuwde dat op deze manier de deuren zouden

¹⁵ <http://www.christelijkebegrippen.nl/christendom/Huwelijk.php> laatst geraadpleegd juni 2009.

¹⁶ Zie Polak 1999, bevestigd in persoonlijke communicatie met Israëliische sociaal-wetenschapper, mei 2009.

opengaan voor polygamie en rechteloosheid van vrouwen¹⁷. Het hoofd van de Centrale Raad van Ex-moslims, Mina Ahadi, noemde de wetswijziging een stap terug in de tijd. Zij vreesde dat vrouwen zonder enig recht gedwongen zouden worden in huwelijken uitgevoerd door imams en dat dit zou kunnen uitmonden in polygamie en trouwen met minderjarigen. In het krantenbericht wordt vooral verwezen naar problemen met Turkse migranten. Overigens geldt in Duitsland het legaliteitsbeginsel, waardoor anders dan in Nederland zaken die de politie of het OM ter ore komen ook moeten worden vervolgd.

Slot

In dit hoofdstuk zijn informele huwelijken die in Nederland plaatsvinden besproken aan de hand van literatuur. Daarnaast is aan het einde van het hoofdstuk een korte blik geworpen op de verhouding van het burgerlijk en het religieuze huwelijk in verschillende landen. Aan het begin van het hoofdstuk werden verschillende voorbeelden gepresenteerd, te weten: het zogenaamde AOW huwelijk, handvasting, zweethutceremonie en de relatieviering onder begeleiding van het humanistisch verbond. Daarnaast is aandacht besteed aan polygamie en islamitische huwelijken. De voorbeelden die de literatuur verschaft van informele huwelijken hebben vaker betrekking op informele islamitische huwelijken dan op andere informele huwelijken.

Uit de literatuur zijn verschillende motieven van islamitische huwelijken naar voren gekomen. Een motief dat voor de meesten geldt, is het trouwen uit ideologische overtuiging. Daarnaast blijkt uit de literatuur dat een aantal andere motieven een rol kan spelen. Zo spelen ouders en omgeving een rol bij het aangaan van een huwelijk. Dit motief kan twee kanten opwerken. Aan de ene kant kunnen mensen een relatie willen aangaan en zoeken zij daarom toestemming voor deze relatie in een huwelijk. Aan de andere kant kunnen mensen zich graag af willen zetten tegen de ouders en willen zij graag (vooral meisjes) het ouderlijk huis verlaten om elders te gaan wonen. Een ander motief dat in de literatuur naar voren komt is polygamie. Daarnaast beschrijft het rapport van het NCTb naast eerder genoemde motieven dat geldelijk gewin en het omzeilen van bureaucratische voorschriften ook een rol kan spelen bij het aangaan van een informeel huwelijk.

Al bij het beschrijven van de voorbeelden is naar voren gekomen dat het lastig blijkt te zijn om te stellen wat precies verstaan kan worden onder een religieus huwelijk. Dit kan goed geïllustreerd worden aan de hand van het voorbeeld van het fenomeen handvasting. Handvasting lijkt vooral uitgevoerd te worden binnen de Wicca, van oudsher een natuurreligie. De ceremonie bestaat uit een reeks rituelen die ook kunnen worden geschaard onder een alternatief huwelijk, maar dan zonder verbinding met een van de grote religies. Dit werpt een moeilijkheid op voor de beschrijving van de reikwijdte van de wet (in het bijzonder artikel 449 Sr), eerder besproken in hoofdstuk twee. Hierbij is niet direct duidelijk of men degene die een dergelijke ceremonie leidt kan zien als een

¹⁷ <http://www.dw-world.de/dw/article/0,2144,3466047,00.html>, laatst geraadpleegd juni 2009.

'bedienaar van de godsdienst'. Tevens kan hier de vraag worden gesteld of een dergelijke ceremonie kan worden aangemerkt als 'een godsdienstige plechtigheid'. In verband met de vraag naar de reikwijdte van de wet is van belang dat uit de literatuur blijkt dat islamitische huwelijken niet gesloten hoeven worden in aanwezigheid van een imam.

4 Vormen en voorbeelden in het publieke debat

Inleiding

Na de zoektocht in de literatuur van het voorafgaande hoofdstuk komen hier het debat en de discussie aan de orde. In de eerste paragraaf zal het meest recent in Nederland gevoerde debat in politiek en media¹⁸ worden weergegeven. In de daaropvolgende paragraaf zal een blik worden geworpen op eerdere discussies over bovengenoemde verhouding tussen het burgerlijke en het religieuze huwelijk in Nederland. In de laatste paragraaf wordt ingegaan op relevante berichten die zijn aangetroffen op verschillende internetsites en -fora. De aard van de bronnen maakt dat een discussie wordt gevoerd en visies worden weergegeven zonder dat deze voor objectieve waarnemingen moeten worden aangezien. Bij internetbronnen speelt daarbij ook nog dat het gaat om anonieme niet te controleren bronnen. De invalshoek van dit hoofdstuk is dan ook nadrukkelijk het debat over informele huwelijken.

Het recente publieke debat

In de Tweede Kamer ontstond gedurende het vergaderjaar 2007 - 2008 aandacht voor buitenwettelijke *huwelijken*. Hierbij ging het om het afsluiten van een *huwelijk* met enig ceremonieel zonder dat dit wettelijk geldig is.¹⁹ Zoals uit onderstaande beschrijving zal blijken, is daarbij veel aandacht uitgegaan naar huwelijken in islamitische kring.

In de vijfde voortgangsrapportage over terrorismebestrijding constateerden de huidige minister van Justitie Hirsch Ballin en voormalig minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijkrelaties Remkes dat het aantal informele islamitische huwelijken in Nederland toenam. Naar aanleiding hiervan publiceerde *Trouw* in december 2006 een artikel, waarin uiteen werd gezet dat er vooral in kringen van radicale moslims opvallend veel van deze huwelijken werden gesloten²⁰. Hierdoor zouden jonge vrouwen onder invloed komen van radicale moslimgroepen. Ouders en andere familieleden blijken vaak niet op de hoogte te zijn van deze ceremoniën die soms worden aangeduid als huiskamerhuwelijken.

Aan het einde van 2007 stelden de kamerleden Kamp en Teeven (VVD) een aantal Kamervragen aan de minister van Justitie Hirsch Ballin naar aanleiding van verschillende berichten in de pers over vermeende illegale huwelijken²¹ in de As-Soennah moskee in Den Haag²². Zij vroegen zich onder andere af of het Openbaar Ministerie (OM) een onderzoek had ingesteld naar het sluiten van islamitische huwelijken in de voorgenoemde moskee. Hirsch Ballin antwoordde hier ontkennend op, maar stelde dat er wel al in januari 2007 door

¹⁸ Politieke ontwikkelingen en ontwikkelingen in de media worden naast elkaar beschreven omdat er een wisselwerking tussen deze twee domeinen plaatsvindt (Van Gestel 2006).

¹⁹ Voor nadere definiëring en afbakening, zie hoofdstuk 2.

²⁰ *Trouw* 21 december 2006.

²¹ Hoewel de keuze in dit rapport ligt bij de term informele huwelijken, wordt de term illegale huwelijken overgenomen als die in de originele bron wordt gebezigd.

²² De As-Soennah moskee is een van de bekendere salafistische moskeeën in Nederland.

het OM afwegingen zijn gemaakt omtrent een dergelijk onderzoek. In het kort hielden deze afwegingen in dat vervolging van eventuele misstanden op grond van artikel 449 Sr door verschillende oorzaken zou worden bemoeilijkt. Een belangrijke van deze oorzaken is het feit dat een islamitisch huwelijk vrijwel altijd heimelijk wordt gesloten. Dit houdt in dat er normaal gesproken geen sprake is van registratie. Hierdoor is het bewijs dat er een huwelijk is gesloten moeilijk te leveren. Ook is het de vraag of te bewijzen is dat een religieus huwelijk, dat slechts een informele rite kan betreffen, heeft plaatsgevonden volgens de regels van de betreffende godsdienstige gemeenschap. De benodigde onderzoekscapaciteit om dit bewijs te leveren weegt bovendien niet op tegen de maximale boete. Naar aanleiding hiervan verscheen van de hand van politicoloog en beleidsmedewerker Lieben (2008) een opiniestuk in Elsevier. Hij schreef dat het OM een strafvervolging van islamitische huwelijken in de As-Soennah moskee niet opportuun achtte vanwege bewijstechnische problemen en een capaciteitstekort.

Daarop volgend werden Kamervragen gesteld over islamitische huwelijken in het algemeen. Op 11 april 2008 antwoordde minister Hirsch Ballin²³ dat er geen zicht was op de omvang van het verschijnsel van informele islamitische huwelijken die zich binnen moskeeën voltrokken en dat dat ook moeilijk verkrijgbaar zou zijn. Verhoging van de voorgenoemde strafmaat leek Hirsch Ballin niet aangewezen om de strafbedreiging te verhogen, daar dit niets zou veranderen aan de bewijsproblematiek.

In juni 2008 bracht de As-Soennah moskee naar buiten dat zij zich had voorgenomen om geen islamitische huwelijken te voltrekken die niet zijn voorafgegaan door een burgerlijk huwelijk²⁴, hetgeen impliceert dat dit eerder wel gebeurde. De woordvoerder van de moskee liet desgevraagd in het artikel weten dat de moskee hierop aangesproken zou zijn. Uit de berichtgeving blijkt echter niet door wie de moskee zou zijn aangesproken. Later verschijnt een artikel in *Trouw* dat beschrijft dat de burgemeester van Den Haag, Van Aartsen, door middel van dreiging met boetes de As-Soennah moskee heeft weten te bewegen het sluiten van de informele islamitische huwelijken stop te zetten.²⁵ Daarnaast zegt de woordvoerder van de moskee dat veel moslims niet zouden weten dat een burgerlijk huwelijk in Nederland verplicht is. Het tonen van het voornemen om geen huwelijken meer te voltrekken die volgens de minister niet voldoen aan de eisen van de Nederlandse wet overtuigt minister Hirsch Ballin²⁶ dat met voorlichting en dialoog het nodige kan worden bereikt. Voorts stelt hij dat goede voorlichting van belang is om partners er op te wijzen dat een informeel huwelijk geen rechtsgevolgen heeft naar Nederlands recht. Bij het vaststellen van de begrotingsstaten van het Ministerie van Justitie voor het jaar 2009 brengt kamerlid Arib (PvdA) een motie²⁷ in om het OM te laten onderzoeken of er redenen zijn voor een strafrechtelijk onderzoek in de vier salafistische moskeeën

²³ Vergaderjaar 2007-2008, aanhangsel van de Handelingen, 1986. 25

²⁴ De Witt 2008.

²⁵ Trouw 4 augustus 2008.

²⁶ Vergaderjaar 2007-2008, aanhangsel van de Handelingen, 3409.

²⁷ 31700-VI, nr.51

in Nederland. Arib dient dit verzoek in omdat er berichten zouden zijn dat in Nederland islamitische huwelijken voorkomen, met name in salafistische moskeeën in Den Haag, Tilburg, Eindhoven en Amsterdam. De aard en omvang hiervan is onbekend. Minister Hirsch Ballin onderkent het belang van de motie van Arib²⁸ en belooft het OM te vragen of er concrete aanknopingspunten zijn voor strafrechtelijk onderzoek en de kamer daarover later te berichten.

Als motief voor informele huwelijken wordt in de Kamer enerzijds verwezen naar het zich afkeren van de Nederlandse samenleving en haar wetten en anderzijds onderdrukking van vrouwen. Beiden motieven worden als zorgelijk en gevaarlijk ervaren (TK 2007-2008, Aanhangsel van de Handelingen 1120, 1986, 3409 en 3578).

Eerder gevoerde discussies

Zoals aangegeven in hoofdstuk 2 zijn binnen de Tweede Kamer al eerder debatten geweest over de problematiek rond burgerlijk en religieus huwelijk. Omdat daarbij vragen over wet- en regelgeving centraal stonden verwijzen we daarvoor terug naar hoofdstuk 2. Wel viel op dat destijds vanuit allerlei hoeken van de samenleving actief deel werd genomen aan deze discussie. Zowel juristen, als vertegenwoordigers van verschillende kerkgenootschappen lieten zich horen, zie onder andere Peeters (2000) en Spruyt (2000).

Naast kamerstukken zijn er ook eerdere bronnen waarin, meer casuïstisch, over informele huwelijken werd bericht. Aan deze publicaties kunnen enige voorbeelden en ideeën over motieven en gevolgen worden ontleend. Tijdschrift *Intermediair* publiceerde in 2006 een artikel over kiezen voor de Koran (Boland 2006). Hierin werd een Nederlands meisje van 21 jaar opgevoerd, die op haar zeventiende haar huidige partner leerde kennen: een Turkse jongen die toen net twee maanden in Nederland was. Via hem kwam ze met de Islam in aanraking. De rust die het geloof hem duidelijk bracht, fascineerde haar en ze bekeerde zich. Ze legde haar geloofsgetuigenis af, de *Shahâda*²⁹, en sloot een islamitisch huwelijk met haar vriend. Dit huwelijk werd gesloten door middel van een korte ceremonie in de huiskamer. In het artikel wordt ze geciteerd: "We hebben een soort contractje getekend in het bijzijn van de imam. Voor Allah ben je dan man en vrouw. Dat is voor ons het belangrijkste, de hele wereld hoeft het niet meteen te weten." Ze vertelde haar ouders niets over dit huwelijk. Dit voorbeeld geeft aan dat informele huwelijken ook zouden kunnen voorkomen bij Nederlandse bekeerlingen. Het motief lijkt vooral de individuele keuze voor een islamitisch ritueel. Dit is in lijn met de eerder gesignaleerde algemene trend tot informalisering. Er kunnen ook andere motieven een rol spelen, zoals het gerust stellen van de ouders van de jongen die wellicht niet enthousiast zijn over een Nederlandse partner.

²⁸ Vergaderjaar 2008-2009, Justitie begroting, TK 20 – 20-1564.

²⁹ De *shahâda*, geloofsbelijdenis: 'lâ ilâha illâ llâh wa-Muhammad rasûl Allâh, (Er is geen andere god dan God, Mohammed is Gods gezant) is een onderdeel van het gebed, de *salât*. Moslims die zich aan de gebedsplicht houden, bevestigen daarmee dagelijks hun geloof. Wanneer mensen zich bekeren tot islam, *tawba*, doen zij dat door bewust en oprecht de geloofsbelijdenis uit te spreken (Bartels, 1997:125).

De rol die ouders spelen bij de sluiting van islamitische huwelijken komt ook naar voren in een van de journalistieke boeken van Janny Groen en Annieke Kranenberg uit 2006. Zij beschrijven dat het islamitische recht voorschrijft dat instemming van de ouders bij een islamitisch huwelijk erg belangrijk is volgens de *Hadith* (overleveringen van de profeet). Tevens schrijven zij dat binnen het Hofstadnetwerk jongeren het niet zo nauw nemen met deze *Hadith* en zich op weer andere *Hadiths* beroepen.³⁰ Zo wordt er vaak niet voldaan aan de vier eisen van een islamitisch huwelijk.³¹ Binnen de Hofstadgroep huwen jonge moslims, soms ook minderjarig, zonder dat de ouders hiervan af weten met behulp van radicale imams en geleerden. Een ceremonie kan vijftien minuten duren en voltrokken worden in het bijzijn van twee moslimgetuigen. Mocht er geen imam of geleerde voorhanden zijn, dan voltrekken deze jongeren de huwelijken zelf. In een artikel in *de Volkskrant*³² neigen bovengenoemde auteurs er toe te denken dat het motief van deze huwelijken gevonden kan worden in een religieuze legitimatie om een seksuele relatie aan te kunnen gaan. Dit wordt door hen onder andere geïllustreerd aan de hand van het citaat van Mohammed el M. tijdens het Hofstadproces:

“Ik ben niet gaan trouwen om martelaar te worden. God heeft mij verboden ontucht te plegen. Maar ik ben een jongeman met een fysieke drang naar vrouwen zoals iedere jongeman. Daarom wilde ik trouwen, zodat ik geen zonde zou plegen en ik in mijn genot en mijn behoefte kon voorzien.”

Dit voorbeeld verwijst naar een motief om een seksuele relatie te legitimeren vanuit de religie

Internetsites en fora

Er bestaat een groot aantal websites en webfora over trouwen in Nederland. Voorts wordt op internetfora vanuit allerlei perspectieven gediscussieerd over wel of niet religieus trouwen, met name bij homoseksuele relaties. Daarbij zijn geen verwijzingen gevonden naar informele vormen. In veel gevallen wordt op websites over trouwen uitgelegd dat de Nederlandse wet voorschrijft dat het kerkelijke huwelijk altijd na het wettelijk huwelijk dient plaats te vinden. Dat geldt ook voor websites van aanbieders van niet-traditionele rituele inzegeningen.

Op een forum over trouwen met een buitenlandse partner komen legio vragen naar voren van Nederlanders die burgerlijk willen trouwen met een buitenlandse partner, maar aanlopen tegen problemen met een ontbrekend geboortebewijs³³ of langdurige procedures met het legaliseren van documenten. Het is denkbaar dat sommigen van hen zoeken naar andere manieren om hun relatie te bezegelen als deze problemen voortduren. Zo staat op de website *wijblijvenhier.nl* een column over een dergelijk praktisch motief voor een informeel huwelijk. “*In mijn situatie is het heel simpel. Ik ben helemaal niet tegen*

³⁰ de Volkskrant 11 november 2006.

³¹ Zie hoofdstuk 2

³² de Volkskrant 11 november 2006.

³³ <http://www.buitenlandsepartner.nl/forum/viewtopic.php?t=2047>, laatst geraadpleegd juni 2009.

het burgerlijk recht van Nederland. Waarom zou ik? Ik wil juist heel graag ook trouwen voor de Nederlandse wet, lekker gezellig op het Stadhuis in Rotterdam. Sterker nog, ik ben al een half jaar bezig om het voor elkaar te krijgen. Probleem is dat het absoluut onmogelijk blijkt te zijn om te trouwen zonder een officieel geboortecertificaat". Uiteindelijk kreeg de persoon kennelijk wel een geboortebewijs en hij meldde alsnog te gaan trouwen voor de Nederlandse wet.³⁴ Dit voorbeeld verwijst naar het motief van het omzeilen van bureaucratische problemen dat ook werd genoemd in het NCTb rapport (NCTb 2006), dat is beschreven in hoofdstuk 3.

Na langer doorzoeken op internetfora³⁵ kwamen ook discussies naar voren over informele huwelijken in islamitische kring, bij zoeken op 'trouwen + imam'. Een deelnemer vraagt bijvoorbeeld of een moslimman mag trouwen met een niet-moslima die wel gelovig is. Het antwoord is: *"Je mag als moslimman met een vrouw in de moskee trouwen als ze gelooft volgens een boek. (...) Het probleem is alleen dat Imams officieel niet meer alleen een nikah mogen doen. Het burgerlijke huwelijk moet dan al gedaan zijn"*. Hierop reageert een andere deelnemer met: *"Niet alle imams houden zich hier echter aan (en gelukkig voor ons, anders hadden we de nikah nog niet kunnen doen)"*. Hier wordt op zijn minst gesuggereerd dat een informele huwelijksluiting door een imam voorkomt. Een motief wordt niet duidelijk. In andere discussies wordt verwezen naar de waarde van het trouwen voor de Islam: *"Het is wel jammer dat we eerst volgens de Nederlandse wet moeten trouwen, want voor ons moslims heeft dat niet eens een waarde. Maar goed gair insha'Allah"*. Deze persoon lijkt zich erbij meer te leggen. Een ander reageert: *"ik vind dat je het allereerste wat je moet doen, is bij een IMAM trouwen!! Want zo hoort dat voor ons moslims. En dan pas dat gedoe van Nederlanders en consulaat"*. Deze voorbeelden verwijzen naar een groot belang dat wordt gehecht aan het islamitisch geloof en dat lijkt te gaan boven het belang dat wordt gehecht aan de wetten van de staat.

Naast bovengenoemde fora zijn we ook internetsites en fora over handvasting tegengekomen. Op een Amerikaanse website te lezen staat dat hedendaagse handvasting op veel verschillende manieren voorkomt; van legale huwelijken tot informele beloftes³⁶. Een andere Nederlandse website vermeldt ook dat het in Nederland en sommige delen van de Verenigde Staten mogelijk is om op deze manier wettig te trouwen³⁷. Opvallend is dat tevens op deze website de verhouding van het burgerlijke huwelijk ten opzichte van handvasting wordt beschreven: *"... In Nederland is dit nog niet mogelijk, dus zul je altijd nog naar de burgerlijke stand moeten om je rituele huwelijk wettig te maken. Het is echter niet nodig om eerst voor de wet getrouwd te zijn om gehandvast te worden. Een handvasting is immers een kenbaar maken aan het Universum dat je samen een eenheid wilt vormen."* Op een ander forum³⁸ kwamen we een discussie tegen

³⁴ <http://www.wijblijvenhier.nl/index.php?/archives/931-Remkes-waarschuwt-voor-informele-moslimhuwelijken.html> laatst geraadpleegd juni 2009.

³⁵ <http://forums.marokko.nl> laatst geraadpleegd juni 2009.

³⁶ <http://www.llewellyn.com/bookstore/article.php?id=611> laatst geraadpleegd juni 2009.

³⁷ <http://www.triskal.nl/hfmar.htm> laatst geraadpleegd juni 2009.

³⁸ <http://mimir.web-log.nl/mimir/2008/08/illegal-handva.html#comments> laatst geraadpleegd juni 2009.

over handvasten naar aanleiding van een artikel in Trouw³⁹ over de strafbaarstelling in artikel 449 Sr. In deze discussie wordt gesproken over het feit dat handvasten, afhankelijk van hoe men het artikel 449 Sr opvat, strafbaar kan zijn. Opvallend is dat een van de deelnemers aan deze discussie zegt dat handvasten voor de één bijzonder serieus kan zijn en voor de ander meer een soort proef.

Slot

Zowel in de politiek als in de media wordt al langere tijd gediscussieerd over informele huwelijken en over de verhouding tussen het burgerlijk en het religieus huwelijk. Ook op verschillende internetfora lijken discussies onder verschillende groepen in Nederland te worden gevoerd over bovenstaand onderwerp. In dit hoofdstuk hebben we deze open bronnen bekeken op de vraag wat er naar voren komt over informele huwelijken, motieven en gevolgen.

Aan de hand van de informatie kunnen we geen greep krijgen op de omvang van het fenomeen. Wel lijkt in veel gevallen duidelijk te zijn dat in Nederland het burgerlijk huwelijk vooraf dient te gaan aan een eventueel religieuze inzegening. De aangetroffen voorbeelden waarbij hiervan wordt afgeweken suggereren enkele mogelijke motieven. Die lopen uiteen van problemen met documenten waardoor een formeel huwelijk (nog) niet mogelijk is (veel genoemd) tot het niet zo belangrijk vinden of zelfs afkeren van de Nederlandse staat en samenleving. Vaker komt naar voren dat het een manier zou zijn om een relatie te bevestigen voor het geloof en of de sociale omgeving. Over gevolgen van informele huwelijken wordt minder duidelijk in de publieke discussie. Positieve gevolgen kunnen zijn: het hebben van een toegestane relatie (zowel voor God als de familie) en de mogelijkheid om te scheiden zonder papieren rompslomp. Dit kan tegelijkertijd ook een negatief gevolg zijn, mede doordat er weinig rechten (bijvoorbeeld alimentatie en erfenis) lijken te zijn. Voorbeelden hebben in veel gevallen, maar zeker niet alleen, betrekking op islamitische migranten en bekeerlingen. Voor de vraag welke voorbeelden onder de reikwijdte van de wet vallen geeft de literatuur weinig houvast.

Aan de hand van de uitkomsten van de empirische zoektocht zal in het volgende hoofdstuk meer inzicht worden gegeven in het voorkomen, de motieven en de gevolgen van informele huwelijken.

³⁹ Trouw 5 augustus 2008

5 Uitkomsten van de empirische zoektocht

Opzet van de empirisch studie

In aanvulling op de beperkte informatie uit de literatuur en publieke discussies zijn gesprekken gehouden met sleutelinformanten. Gezien het korte tijdsbestek (het empirische deel is uitgevoerd in een periode van ongeveer 7 weken) is ervoor gekozen een aantal sleutelinformanten te interviewen uit kringen van wetenschappelijke experts, vertegenwoordigers van vrouwenorganisaties en migrantenorganisaties, studentenorganisaties, geestelijken en aanbieders van alternatieve rituelen. Daarnaast is de afdeling burgerzaken van twee grote gemeentes benaderd omdat dat een plaats zou zijn waar mogelijk signalen naar voren zouden kunnen komen van mensen die ten onrechte zouden denken een huwelijk te hebben gesloten (zie bijlage iii).

Na een eerste inventarisatie zijn zeven experts benaderd van wie met vijf is gesproken. Eén persoon wilde niet meerwerken en met een andere expert is om praktische redenen geen afspraak tot stand gekomen. Aan de vijf personen die we hebben geïnterviewd is gevraagd relevante organisaties te noemen in aanvulling op een zoektocht in krantenberichten en op internet. Dit leverde een aantal van rond de 40 organisaties op waarvan we van 25 organisaties accurate contactgegevens konden achterhalen. Hieruit kwamen 16 respondenten voort. Zij zijn face-to-face of telefonisch geïnterviewd. De itemlijst is te vinden in bijlage ii. Daarnaast zijn nog enkele respondenten gericht gezocht, bijvoorbeeld omdat we een vertegenwoordiger van een afdeling burgerzaken wilden spreken. De selectie is daarmee vooral een 'convenience sample' en geen random steekproef.

De gesprekken zijn gehouden in mei en juni 2009. Ze duurden tussen de 20 en 90 minuten en zijn deels opgenomen, deels genotuleerd. Sommige vertegenwoordigers van organisaties verkozen te reageren per email, dit is in de bijlage aangegeven. Een geanonimiseerde lijst is opgenomen in bijlage iii.

In de interviews is gevraagd naar directe en indirecte kennis over informele huwelijken. Een van de respondenten had zelf een informeel islamitisch huwelijk achter de rug en vertelde daarover. De meesten vertelden over ervaringen van anderen uit eerste of tweede hand en konden daar tamelijk concreet over zijn. Enkele respondenten leken bepaalde concrete feiten (de naam van een moskee bijvoorbeeld) bewust niet te noemen en enkelen waren wat sceptisch over het onderzoek omdat ze de publieke discussie 'opgeblazen' vonden. De gesprekken vonden echter over de hele linie in redelijke openheid plaats. Veel respondenten waren op de hoogte van de politieke aandacht voor 'huiskamerhuwelijken' en refereerden daar ook aan, hetgeen de gesprekken enigszins kan hebben gekleurd. We hebben echter helder aangegeven dat deze huwelijken niet de invalshoek van de studie vormen. Voorts is het goed te vermelden dat sommige respondenten de term informeel huwelijk niet gepast vonden, omdat de term niet aansluit bij de belevingswereld van de gehuwden. Zo bevonden zich onder de respondenten islamitisch gehuwden die het islamitisch

huwelijk juist als een formalisering van hun relatie zagen. Dat we de term verder wel gebruiken sluit dan ook niet altijd aan bij de visie van respondenten.

Gestreefd is naar een brede inventarisatie die deels is gebaseerd op via-via contacten. Daardoor is de generaliseerbaarheid niet gegarandeerd. We hebben bijvoorbeeld informanten gesproken in de katholieke kerk, maar niet in andere christelijke kerken zoals de Protestantse. Daarnaast hebben we vertegenwoordigers van verschillende verenigingen gesproken, zonder naar volledigheid te streven. We hebben naar verhouding relatief veel vrouwen en tweedegeneratie migranten gesproken, belangrijke groepen voor het onderzoek. Vrouwen zijn van belang omdat hun rechten vooral in het geding zouden kunnen zijn en tweedegeneratie migranten omdat zij vaak in het land van vestiging zullen trouwen, in tegenstelling tot de generatie van hun ouders. Hoewel we een beperkte studie hebben uitgevoerd was de informatie opmerkelijk consistent en bereikten we een duidelijk saturatie (verzadiging), een belangrijk punt bij kwalitatief onderzoek. De nieuwe informatie neemt dan af.

Het grootste gemis lijkt dat we geen locaties hebben bezocht waar informele huwelijken worden afgesloten. Hierdoor hebben we de visie van pandits, imams en andere geestelijken die mogelijk informele huwelijken afsluiten niet kunnen opnemen. Respondenten die wel contacten hadden binnen moskeeën gaven heel duidelijk aan dat daar meer basis van vertrouwen voor nodig zou zijn. Dat zou ook meer tijd vergen. Voor zover sprake was van non-respons is dit soms veroorzaakt doordat de communicatie stroef liep. Dit werd een enkele keer veroorzaakt door taalproblemen. Een andere reden voor non-respons lijkt tijdgebrek van de respondenten te zijn geweest. Voor hen had dit onderzoek geen hoge prioriteit.

Omvang en ontwikkeling

Alle respondenten benadrukken dat informele huwelijken in Nederland voorkomen. Een van de respondenten spreekt als enige uit dat ze heel weinig voorkomen, omdat ze vooral in landen van herkomst worden afgesloten. Verschillende respondenten zien een toename van het verschijnsel informeel huwelijk, al meent niemand dat het om bijzonder grote aantallen gaat. Ze hebben het dan echter niet over informele huwelijken in een moskee, afgesloten door een imam. Daarvan wordt juist gezegd dat het afneemt. Niemand waagt zich aan het noemen van cijfers. Bij twee grote gemeenten die we hebben benaderd kwam geen concrete informatie naar voren over mensen die dachten formeel getrouwd te zijn maar dat voor de Nederlandse wet niet waren. In één van beide steden speelt nu wel een casus van een Pakistaans echtpaar dat in een moskee is getrouwd; hierbij is nog onduidelijk of het een huwelijk betreft dat in Nederland erkend kan worden. Bij beide gemeenten werd benadrukt dat alleen formele huwelijken worden geregistreerd. Een medewerker die we *off the record* spraken zei dat een ambtenaar van de burgerlijke stand weliswaar verplicht is om "*de rechterlijke macht in te schakelen*" als hij of zij het idee heeft dat er een informeel huwelijk heeft plaatsgevonden, maar dat dit in de praktijk vrijwel nooit zou gebeuren omdat het slechts vage vermoedens betreft. Als op grote schaal vrouwen zouden denken dat ze rechten zouden kunnen ontleen aan een

religieus huwelijk, zou dit duidelijk kunnen worden bij afdelingen bevolkingsadministratie in grote steden. Wanneer mensen bijvoorbeeld een kind zouden komen aangeven zou kunnen blijken dat zij dachten formeel getrouwd te zijn. Dat dit soort verhalen niet op grote schaal naar voren komen beschouwen we als een teken dat de omvang van de problematiek waarschijnlijk relatief beperkt is.

Veel respondenten signaleren wel een toename van meer informele relatievormen onder jongeren. Bij tweedegeneratie moslimmigranten uit zich dat ook in het religieus trouwen zonder burgerlijk huwelijk. Dit sluit volgens verschillende respondenten aan bij het zoeken naar een 'pure islam'. Maar die ontwikkeling wijst ook op invloeden vanuit de Nederlandse samenleving, waar een informaliseringstendens te zien is. Het gaat bij veel moslimjongeren niet speciaal om religieus trouwen in een moskee met een imam en een contract. Het gaat om een religieus huwelijk dat sommigen vergelijken met ongehuwd samenwonen en anderen met een relatieritueel zoals een inzegening.

Aard en achtergronden

We kwamen één recent voorbeeld tegen van een informeel katholiek huwelijk. Een katholieke geestelijke die we op basis van persoonlijke contacten benaderden kwam na enige aarzeling met een casus waarbij een 'geheim huwelijk' is gesloten binnen de katholieke kerk. De casus is als volgt: Een man en een vrouw trouwen voor zowel de burgerlijke stand als de katholieke kerk. De man is ouder dan de vrouw. Later blijkt dat de man onvruchtbaar is, hetgeen een reden kan zijn om het kerkelijke huwelijk te ontbinden. Tien jaar later ontmoet de vrouw een andere man en gaat met hem een relatie aan. Desalniettemin houdt ze nog van de eerste man en wil ook graag bij hem blijven. Er ontstaat een soort driehoeksverhouding. De twee mannen en de vrouw overleggen met verschillende personen binnen de katholieke kerk. Financieel gezien is het gunstiger om het burgerlijke huwelijk tussen de vrouw en de eerste man in stand te houden. De bisschop spreekt over de mogelijkheid om een 'geheim huwelijk' te sluiten tussen de vrouw en de tweede man. Het eerste kerkelijke huwelijk kan ontbonden worden, het burgerlijk huwelijk kan blijven bestaan en vervolgens kan een kerkelijk huwelijk tussen de vrouw en de tweede man worden voltrokken. Het officieel zegt hierop dat een 'geheim huwelijk' niet voltrokken mag worden. De pastoor besluit daarop om toch een nieuw kerkelijk huwelijk tussen de vrouw en de tweede man te sluiten. Hij weet dat dit wettelijk gezien niet mag, maar ziet toch de pastorale noodzaak om dit huwelijk te sluiten. Het geweten van de vrouw kan zo immers tot rust komen; ze kan vrij met beide mannen omgaan en haar kinderwens kan worden vervuld. De eerste man is partner geweest in de gesprekken en is ook bij de kleine kerkelijke ceremonie van het 'geheime huwelijk' tussen de tweede man en de vrouw aanwezig geweest. Deze casus van een 'geheim huwelijk' is de eerste en enige die de respondent meemaakt in de ruim zes jaar dat hij pastoor is. Hij zegt nadrukkelijk dat dit soort gebeurtenissen niet binnen collegiale kringen of regiovergaderingen worden besproken. Navraag bij het bisdom levert ons een ontkenning op, maar het verhaal werd in vertrouwen verteld en kwam zeer realistisch over. Dit suggereert

dat binnen de katholieke kerk in bijzondere gevallen een informeel huwelijk mogelijk is. Volgens onze bron zou het echter gaan om zeer beperkte aantallen.

Een andere respondent die spreekt voor de katholieke kerk zegt niets te weten van dergelijke huwelijken en benadrukt dat de kerk in beginsel een burgerlijk huwelijk eist om te zeggen dat er bepaalde rechten worden gewaarborgd. *“De kerk heeft tenslotte ook voordeel van het burgerlijke instituut, in die zin dat er dus rechten en plichten worden vastgelegd”*. Volgens hem wordt dit ook gecontroleerd en wordt het kerkelijk huwelijk opgetekend in een doopboek. Deze respondent begint als enige van alle respondenten over AOW huwelijken, waarbij ouderen niet officieel zouden trouwen omdat dat tot een financiële achteruitgang zou leiden. Hij kent het verschijnsel van horen zeggen, maar volgens hem speelt het vandaag de dag niet echt meer en vond dit meer plaats in de jaren zeventig. Hij heeft gehoord dat ouderen ook wel uitweken naar België om daar te huwen omdat daar geen controle zou zijn op de vraag of men gehuwd is voor de burgerlijke stand. Ook dat speelde zich volgens hem af in het verleden.

Geen van de respondenten begon uit zichzelf over alternatieve huwelijksceremoniën. Naar aanleiding van berichten op internet hebben we wel enige organisaties benaderd. Uit een interview met een betrokkene bij zweethutceremonies komt naar voren dat deze ceremonies er wel een voorbeeld van kunnen zijn. Hij vertelt dat zweethutrituelen over het algemeen worden afgestemd op de wensen en de intentie van de mensen zelf. Soms komt het voor dat een relatie-ritueel wordt gedaan vóór het aangaan van een burgerlijk huwelijk, soms erna. Deze respondent heeft zelf nog nooit meegemaakt dat mensen een dergelijk ritueel zouden willen uitvoeren zonder daar een burgerlijk huwelijk aan te koppelen. Dit zou praktisch gezien echter wel kunnen. Het betreft namelijk niet echt een huwelijk, het gaat meer om de bekrachtiging van een relatie. Volgens deze informant ligt dit anders bij wicca- of heksenrituelen waarbij een ceremoniemeester door middel van een ritueel met een doek mensen trouwt. Deze ceremoniemeester zou dan letterlijk uitspreken dat mensen dan getrouwd zijn. Na enkele pogingen hebben we een respondent uit het wiccacircuit kunnen bereiken. Men kan via handvasting trouwen voor een jaar en een dag (te vergelijken met een verloving, na deze periode besluit je of je verder wilt met elkaar en zo ja dan zal er nogmaals een handvasting plaatsvinden), een huwelijk voor het leven (of eigenlijk – want laten we met onze tijd mee gaan – voor zolang het mag duren, net als elk ander huwelijk) en een huwelijk voor de eeuwigheid (heksen geloven in reïncarnatie). Deze respondent zegt dat een Hogepriester en Hogepriesteres vaak samen een dergelijke ceremonie leiden. Deze ceremonie kan grotendeels worden ingevuld aan de hand van de wensen van de betrokken personen. Vaak worden er wel vaste elementen in verwerkt, zoals het trekken van een cirkel en het aanroepen van windrichtingen, Godin en God. Deze elementen zijn een terugkerend onderdeel van elk ritueel binnen de Wicca. Tegenwoordig trouwen mensen naast het handvasten ook voor de Burgerlijke stand, maar dit is echter geen verplichting. De gevolgen van een handvasting beschrijft de respondent als: *“Je bent getrouwd! Het heeft dezelfde positieve en negatieve gevolgen als elk ander huwelijk.”* Er wordt uit de

informatie die de respondent geeft niet duidelijk hoeveel handvastingen er gedaan worden in Nederland, vaak wordt dit bijgehouden per coven (heksengroep), maar niet iedere 'heks' hoeft zich bij een dergelijke groep aan te sluiten.

Uit het bovenstaande blijkt dat er door middel van goed zoeken wel voorbeelden zijn te vinden van informele huwelijken in Nederland of de mogelijkheid daartoe binnen de traditionele religies of binnen 'alternatieve' religieuze kringen. Dit lijkt echter een verschijnsel van beperkte omvang. Veel meer is in onze gesprekken gesproken over religieuze moslim- en hindoe huwelijksluitingen.

Verschillende respondenten verwijzen vooral naar migranten met een Turkse en Marokkaanse achtergrond. Daarnaast worden ook Afghaanse, Pakistaanse en Indiase bevolkingsgroepen genoemd. Enkele respondenten wijzen erop dat het vooral bij wat oudere partners voorkomt, bij studenten die weinig geld hebben en bij Nederlandse meiden die zich tot de islam hebben bekeerd. Er zijn bij een respondent ook voorbeelden bekend van religieuze huwelijken binnen Hindostaanse kringen waarbij niet eerst een burgerlijk huwelijk wordt aangegaan. Een respondent van Surinaamse herkomst meent dat het in Surinaamse kring niet of nauwelijks voorkomt. In Nederland trouwt men eerst voor de burgerlijke stand en wordt het huwelijk daarna ingezegend, althans in haar kring gebeurt dit zo. Veel mensen willen daarnaast graag (ook) trouwen in aanwezigheid van een geestelijke om zich aan religieuze wetten te houden.

Motieven

Motieven zijn, behalve in de katholieke casus, eigenlijk alleen naar voren gekomen met betrekking tot informele islamitische en hindoestaanse huwelijken. Met betrekking tot hindoehuwelijken merken respondenten op dat informele huwelijken vooral voorkwamen of voorkomen bij oudere generaties. De partners zouden hiervoor kiezen als een soort proeffase. Zo vertelt een van de respondenten dat haar partner meer dan tien jaar geleden een jongen leerde kennen die de ene keer praatte over zijn vrouw en de andere keer over zijn vriendin. *"Voor de Hindoestaanse gemeenschap was ze zijn vrouw en voor de Nederlandse zijn vriendin."*

Een van de respondenten zegt dat er in Nederland maar een heel kleine groep is die informele huwelijken aangaat. Men wil toch graag een huwelijk 'zoals het hoort' en sluit daarom op dezelfde dag (of met een paar dagen er tussen) een hindoestaans en een burgerlijk huwelijk. De respondent is aanvankelijk vaag over de volgorde van deze twee. Na doorvragen blijkt dat in de betreffende stad vaak eerst hindoerites worden uitgevoerd, waarna een ambtenaar van de burgerlijke stand komt om mensen burgerlijk trouwen. De respondent denkt dat priesters die de religieuze rites uitvoeren vaak niet van het bestaan van artikel 449 Sr afweten en dat ze zich er wel aan zouden houden als ze daarover zouden worden voorgelicht.

Een ander spreekt vooral over islamitische huwelijken en waarschuwt ervoor om het verschijnsel niet teveel vanuit westers gezichtspunt te bekijken.

“Voor ons is het burgerlijk huwelijk normaal als we trouwen, voor anderen niet. Voor veel Nederlanders is ongehuwd samenwonen zonder plichtplegingen ook heel normaal, net als voor islamitische mensen het informele huwelijk. Het is een teken dat je samen verder wilt. Het hoeft helemaal geen afwijzing van het burgerlijk huwelijk in te houden.”

Deze opvatting komen we bijzonder veel tegen in de gesprekken over islamitische huwelijken. Daarnaast wordt door een andere informant verteld dat mensen vaak zelf een religieus huwelijk willen *“en binnen gemeenschappen wordt dit vaak geaccepteerd als een ‘echt’ huwelijk. Samenwonen is niet echt geaccepteerd en daarom sluiten ze iets wat wel acceptabel is.”* Volgens de meeste respondenten is er geen groot verschil tussen een informeel huwelijk en samenwonen zoals autochtone Nederlanders dat doen. Een van de respondenten merkt op dat in Nederland sommige Turkse mensen voor het burgerlijk huwelijk voor de islam trouwen en andere daarna.

“Ik denk dat het belangrijk is om te zien dat voor een aantal mensen het geven van een islamitisch karakter aan een verbintenis heel erg belangrijk kan zijn en dat hoeft helemaal niet op fundamentalisme te wijzen, het kan orthodox zijn, het kan om sociale redenen, het kan vanwege de familie zijn dus ik denk dat je in zo'n onderzoek heel sterk moet kijken wat mensen bedoelen met zo een huwelijk.”

Een van de respondenten zegt dat de inzegening van de relatie uit een schuldgevoel tegenover de religie kan voortkomen. Het is een kwestie van eer en cultuur. *“De eer en het geweten worden voor de ogen van God samengesteld, men laat zien dat de relatie serieus is. Ook gelooft men dat God alles ziet.”* Daarnaast spelen de wensen van de ouders een rol. Verder vullen anderen aan dat een ander woord voor islamitisch huwelijk *nikah* is, wat letterlijk betekent *“de geslachtsdelen die voor elkaar toegestaan worden”*, het is dus de band die seksuele intimiteit toestaat. Later in het gesprek noemen ze ook dat men islamitisch huwt omdat een van de twee (of beiden) nog aan het studeren is en men een relatie met elkaar aan wil gaan. Gehuwden hoeven niet bij elkaar te wonen. Soms hebben mensen (nog) geen geld om een burgerlijk huwelijk aan te gaan en bijvoorbeeld een groot feest te geven en trouwen zij eerst islamitisch. Een van de respondenten is zelf net verloofd en heeft zich verdiept in het huwelijk. Hij legt uit dat voor Marokkanen een verplichting is om (ook) voor de Marokkaanse wet te trouwen. Als iemand voor het consulaat (voor de Marokkaanse wet) wil trouwen en niet is getrouwd voor de Nederlandse wet, dan wordt duidelijk gezegd dat men eerst voor de Nederlandse wet dient te trouwen. Dit is nagevraagd bij verschillende dependances van het Marokkaanse consulaat en bevestigd.

In combinatie met het bovenstaande motief komen ook het vermijden van rompslomp en het inbouwen van een soort proefperiode als motieven naar voren. Een respondent zegt: *“De informele manier van ‘trouwen’ waarborgt acceptatie van een relatie zonder veel gedoe”*. Een andere respondent zegt hierover: *“Het is zeker niet zo dat er een sterke afkeer is van het huwelijk in Nederland. Als je ergens ‘te gast’ bent, dan gedraag je je naar de regels en wetten of normen en waarden van dat land.”* Volgens hem speelt heel duidelijk

een financieel motief mee. Trouwen is duur en ook zou het belastingtechnisch interessanter kunnen zijn om (nog) niet te trouwen voor de Nederlandse wet.

Ook het tevreden stellen van de ouders komt vaker terug in de gesprekken. *“Ouders zeggen: doe maar zo’n huwelijk, dan zijn de kinderen onder de pannen als het ware”*. Een van de respondenten gaf het voorbeeld van een meisje uit de Turkse gemeenschap dat weg was gelopen met haar vriend. Om de eer te redden/het meisje van schande te redden zeiden haar ouders: *“Kom maar terug en dan moet je trouwen met de jongen voor de imam”*. Ook noemt een respondent dat sommige jongeren hun ouders voor het blok zetten met een informeel huwelijk. De ouders moeten de partner dan wel accepteren.

Uit de interviews komt naar voren dat een kleine groep mannen tevens als motief heeft dat er op deze manier een relatie aangegaan kan worden met meerdere vrouwen. Zo geeft een respondent een voorbeeld van een islamitische man die al een burgerlijk huwelijk heeft gesloten en hiernaast graag een relatie wil hebben met een andere vrouw: *“In Nederland mag men met één iemand getrouwd zijn. Volgens de Islam mag een man met maximaal vier vrouwen getrouwd zijn. Men is hierbij wederom gedwongen om een informeel huwelijk aan te gaan.”* Dit motief speelt volgens deze respondent alleen bij specifieke kleine groepen Turkse, Egyptische en Marokkaanse mannen.

Het motief van niet kunnen trouwen vanwege het ontbreken van documenten (zie hoofdstuk 4) is in de interviews niet genoemd. Een respondent noemde als hoofdmotief dat één van beide partners illegaal in het land kan verblijven en niet burgerlijk zou kunnen trouwen. Daar staat tegenover dat anderen juist zeggen dat illegale migranten een groot belang hebben om juist wel burgerlijk te trouwen⁴⁰.

Gevolgen

De vraag wat de gevolgen zijn voor de partners die (eerst) alleen religieus trouwen is alleen besproken met betrekking tot hindoehuwelijken en islamitische huwelijken. Een deel van de respondenten meent dat er niet zoveel gevolgen zijn. Het zou een misvatting zijn om te denken dat religieuze huwelijken geen rechten geven. Moreel gezien doen ze dat wel. Zo zegt een van de geïnterviewden: *“het is een misvatting dat je dan geen rechten en plichten hebt, maar binnen de Islam heb je ook rechten en plichten zoals het verzorgen of onderhouden van je vrouw en verantwoordelijkheid dragen voor je kinderen.”* Deze laatste respondent benadrukt dat de Sharia voor dit huwelijk een soort handleiding of levenswijze biedt. Dat is voor hem ook belangrijk. Bovendien, zo zeggen anderen, worden informele huwelijken vooral gebruikt als proefperiode. Een ander geeft aan dat het makkelijker kunnen scheiden dan bij een burgerlijk huwelijk als een voordeel gezien kan worden: *“Een niet-burgerlijk huwelijk kan beide partijen een veilig gevoel geven om te zien hoe het met een relatie gaat, als men zeker is van de relatie kan men alsnog burgerlijk huwen.”*

40 Legaal verblijf is op zichzelf geen voorwaarde voor een burgerlijk huwelijk, maar veel illegale migranten vrezen bureaucratische barrières ten gevolge van andere voorwaarden of uitzetting uit Nederland.

Een ander deel van de respondenten heeft hier een duidelijk andere opvatting over en benadrukt de kwetsbaarheid van met name de vrouw. Zo zegt een informant: *"Het huwelijk kan zonder pardon ontbonden worden, dit is ten nadele van de vrouw: ze heeft bijvoorbeeld geen erfrecht of recht op het verdelen van goederen. Als vrouw zet je door middel van enkel zo'n huwelijk toch je rechten aan de kant."* Een andere respondent weet van jonge meiden die trouwen en denken dat ze ergens aanspraak op kunnen maken en dan met lege handen eindigen. Ook op dit punt lopen de meningen uiteen. De meeste respondenten menen dat het wel meevalt met de illusie van rechten. Bij de bevolkingsadministraties van twee grote gemeenten komt men ook geen duidelijke gevallen tegen van mensen die denken dat ze bepaalde rechten hebben op basis van een religieus huwelijk, terwijl dat niet zo is. Bij vrouwenorganisaties is dat soms wel het geval.

Mogelijk verband met radicalisering

Voor zover radicalisering ter sprake is gekomen in de interviews, hebben we eerst afgewacht of respondenten daar zelf over begonnen en anders hebben we er aan tegen het einde van het gesprek naar gevraagd. Wanneer respondenten er zelf over begonnen was dat in alle gevallen gekoppeld aan de publieke discussie over islamitische huwelijken. De communis opinio is dat het in een klein aantal gevallen voorkomt dat mensen het burgerlijk huwelijk afwijzen op fundamentalistische gronden en daarom alleen islamitisch trouwen. Dit dient te worden gezien als een uitzondering. Is het een teken van radicalisering? Een van de respondenten verwoordt dit als volgt: *"Radicalisering is een proces en een huwelijk is daar maar een heel klein onderdeel van."* Een ander heeft een vergelijkbare opvatting en zegt ook dat als mensen toch al radicaliseren, dat een islamitisch huwelijk dan misschien in het proces past, maar dat het er niet erger op maakt. Deze respondent benadrukt dat het veronderstellen van een causale relatie een denkfout is die te makkelijk wordt gemaakt. Een van de respondenten geeft aan dat de causale relatie ook andersom kan liggen:

"Dat zie je dus in feite in Marokko gebeuren. Dat een deel van de mensen dat betrokken was bij de aanslag in Casablanca op 16 mei 2003, welbewust islamitische huwelijken had gesloten die niet geregistreerd waren, dus waarbij geen overheidsvertegenwoordigers betrokken waren, als een teken van verzet".

Een respondent van een islamitische vrouwenorganisatie vertelt in de vele jaren bij haar organisatie slechts één geval te hebben meegemaakt waarbij iemand een islamitisch huwelijk sloot vanuit de gedachte dat een burgerlijk huwelijk voor de Nederlandse wet of een Marokkaans burgerlijk huwelijk niet 'voldoende' en 'niet van God' is. Dat is het meest radicale waar ze van weet. Een andere respondent noemt de publieke aandacht *"teveel eer voor de Hofstadgroep en te weinig voor de werkelijke gedachte achter het islamitisch huwelijk."*

Reikwijdte van de wet

In de gesprekken is de juridische vraag wat precies onder een bedienaar van de godsdienst (Art. 449 Sr.) moet worden verstaan slechts beperkt ter sprake

gekomen. De pastoor die over het geheime katholieke huwelijk vertelde had zelf het idee strafbaar gehandeld te hebben, maar kon dat voor zichzelf verantwoorden mede omdat het een uitzonderlijke situatie betrof. De respondent die zweethutceremonies uitvoerde beschouwt zweethutrituelen niet als echte huwelijken en voelt zich niet door de wet aangesproken. De respondent die we hebben ondervraagd over handvasting geeft niets aan over eventuele strafbaarheid van de leider van de ceremonie.

Wanneer respondenten spreken over islamitische huwelijken maken ze veelal duidelijk dat er zeker niet per se een geestelijke bij hoeft te zijn. Een respondent geeft aan dat er wel een persoon bij dient te zijn die de Koran kan reciteren. Dat betekent dat iemand de gebeden uit de Koran kan lezen. Vaak wordt alleen een imam geacht dit te kunnen, soms vinden mensen ook dat anderen, zoals familie leden, dit kunnen doen. De huwelijken vinden ook vaak thuis plaats. Een van de respondenten legt uit dat er geen imam bij nodig is, sterker nog het is lange tijd voor veel moslims helemaal niet gewoon geweest om te trouwen met een imam. De respondent wijst er tevens op dat het eigenlijk een culturele invloed van het postchristelijke Nederland is dat jonge moslims de islam steeds meer 'kerk-achtig' gaan invullen en ook denken of vinden dat trouwen voor de imam daarbij hoort. Wat wel vanuit de islam verplicht is, is de aanwezigheid van getuigen. Twee respondenten geven voorbeelden van informele huwelijken in een moskee uit hun eigen omgeving. Daarbij worden volgens hen soms akten opgemaakt, maar niet altijd. Momenteel worden er volgens hen minder huwelijken gesloten in moskeeën. Het lijkt nu meer binnen gesloten netwerken plaats te vinden. *"Je kunt niet even naar de moskee bellen zo van morgen wil ik trouwen."* Islamitische huwelijken worden geregeld via de bekendenkring: *"of mensen komen vaak in de moskee en kennen de imam redelijk goed, of het gaat via een familielid."* Deze respondent weet naar eigen zeggen wel een moskee waar het wel mogelijk is om via-via te trouwen.

Geestelijken vervolgen?

In de interviews is ook gerefereerd aan een zaak in Frankrijk waarbij een imam is vervolgd. De vraag was hoe respondenten daar tegenaan kijken. Er waren niet veel voorstanders van een dergelijke aanpak. Slechts één van de respondenten denkt dat er wel een goed signaal van zou kunnen uitgaan, omdat misstanden dan in elk geval gemeld zouden kunnen worden. Deze respondent is vooral bezorgd over vrouwen die zwanger raken en verlaten worden.

De overige respondenten wijzen ten eerste op het feit dat er vaak geen geestelijken bij de betreffende huwelijken zijn. Bovendien, zo zegt een van de geïnterviewden, vormen radicaliserende jongeren bij uitstek een categorie die zich niets gelegen laat liggen aan imams. Zij trouwen niet voor de imam. En dat zou nu juist de categorie zijn waar het volgens deze respondent om zou gaan.

Een andere respondent gaat een stapje verder en waarschuwt voor tegendraadse effecten:

"Alles kan in Nederland, je mag bijna met alles en iedereen samenwonen of een samenlevingscontract sluiten. Het enige wat dan plotseling

strafrechtelijk vervolgd moet worden is wanneer mensen op een in hun ogen islamitische manier samen willen zijn en dit overeen willen komen.”

In de ogen van deze respondent zou een strafrechtelijke aanpak zelfs stimulerend kunnen werken voor radicalisering. Enkele respondenten wijzen ook op het gevaar van ondergronds gaan van islamitische huwelijken waardoor er geen enkele controle meer op is.

Er is onder de respondenten aanzienlijk meer draagvlak voor goede voorlichting. Een informant suggereert dat met betrekking tot pandits het een goed idee zou zijn om informatie te verspreiden over de wettelijke regels. Dit kan ook in de moskeeën waar imams werkzaam zijn die huwelijken voltrekken die niet aan de eisen voldoen. Ze is ervan overtuigd dat men deze adviezen of informatie zou volgen. Bij islamitische huwelijken wordt ook gedacht aan voorlichting aan vrouwen. Een van de respondenten, die een organisatie vertegenwoordigt die neer in het algemeen voorlichting over rechten geeft, vindt het vooral belangrijk vanuit de rechtspositie van vrouwen. Enkele respondenten benadrukken dat een langzame bewustwording plaats dat bij het sluiten van alleen een religieus huwelijk er geen rechten kunnen worden ontleend.

Slot

Uit de interviews rijst het beeld op dat in alle religies wel vormen van min of meer informele huwelijken voorkomen. Deze vormen komen echter niet overeen met het beeld dat ten grondslag ligt aan artikel 449 Sr. (zie hoofdstuk 6). Ze dienen meer gezien te worden in de context van informalisering van relaties in het algemeen.

Het voornaamste motief dat uit de gesprekken naar voren komt is het trouwen op een eigen manier volgens de eigen overtuiging. Dat kan een rol spelen binnen de traditionele religies maar ook binnen zogenaamde natuurreligies. Er is het meest bekend over hindoe- en islamitische huwelijken, ook omdat het daarbij om grotere groeperingen gaat. In veel gevallen wordt door respondenten het creëren van een proefperiode voor de relatie genoemd. Het informele huwelijk legitimeert dan de omgang met elkaar, zowel voor het geloof als voor ouders, familie of bredere sociale omgeving. Het motief van polygamie zou slechts spelen binnen zeer kleine groepen Turkse, Egyptische en Marokkaanse mannen. Het AOW huwelijk lijkt nauwelijks meer voor te komen.

Verreweg de meeste mensen die eerst informeel trouwen zouden volgens respondenten later wel voor de Nederlandse wet trouwen. Er komt in islamitische kringen duidelijk een beeld naar voren van een toenemende invloed van de Nederlandse informele context. Waar Nederlandse jongeren vaak eerst ongehuwd samenwonen, lijkt onder islamitische jongeren een praktijk te groeien van het informele huwelijk als geaccepteerd alternatief. Het gaat dan meestal niet om de variant waarbij een imam aanwezig is en een contract opgemaakt wordt. Dit is relevant voor het beleid omdat dit soort huwelijken niet bedoeld lijkt te worden in de wet. Deze informele variant past ook goed binnen het zoeken naar een 'pure islam' en een herkenbare identiteit zoals nogal wat respondenten signaleren. Verschillende respondenten wijzen er op dat een informeel huwelijk makkelijk af te sluiten, maar ook weer makkelijk te verbreken is.

Binnen het hindoeïsme ligt de situatie anders. Daar lijkt het een verdwijnende praktijk te zijn, waarbij soms pandits niet op de hoogte zijn van de wetgeving in Nederland. De gehuwden slaan niet zozeer het burgerlijk huwelijk over, maar ze bewandelen de omgekeerde volgorde. Er zit echter vaak maar korte tijd tussen de religieuze rituelen en het burgerlijk huwelijk, dus de gevolgen zijn beperkt.

6 Samenvatting en conclusies

Welke kennis is beschikbaar over vormen van informele huwelijken die in Nederland voorkomen?

Het voorliggende rapport bevat ondermeer een inventarisatie van de literatuur over informele huwelijken in Nederland. Over de hele linie kan gezegd worden dat de aanwezige kennis gefragmenteerd is en vaak slechts zijdelings naar voren komt in het kader van andere onderwerpen. Naast een juridische discussie over de verhouding tussen het religieuze en het burgerlijke huwelijk die we gedeeltelijk ter zijde hebben gelaten, is sociaalwetenschappelijke literatuur beschikbaar die enig zicht geeft op de verschillende vormen van informele huwelijken in Nederland. Deze vormen zijn binnen hoofdstuk 3 uitgesplitst naar religieuze huwelijken (hindoe, islamitisch en katholiek), alternatieve huwelijken (humanistisch en wicca) en polygame huwelijken. Bij de publieke discussie is te zien dat de laatste jaren binnen de politiek en de media vooral de aandacht uitgaat naar islamitische huwelijken. Eerder is de verhouding tussen burgerlijk en kerkelijk huwelijk ook onderwerp van bredere discussie geweest waarbij vooral de godsdienstvrijheid, maar ook de bescherming van burgers tegen rechteloosheid, punten van aandacht waren.

Op verschillende internetfora zijn de laatste jaren discussies gevoerd over de juiste volgorde van burgerlijk en religieus huwelijk. Binnen die discussie wordt in veel gevallen helder dat men zich er bewust van is dat wettelijk gezien het burgerlijk huwelijk eerst dient plaats te vinden.

Omdat de aanwezige kennis beperkt is, zijn aanvullend 24 sleutelinformanten geïnterviewd bij vrouwenorganisaties, studentenorganisaties, migrantenorganisaties, universiteiten en overige instanties waaronder afdelingen bevolking van twee grote steden. In het navolgende worden de resultaten uit de literatuurstudie en uit de empirische studie samengevat aan de hand van de overige onderzoeksvragen. Bedacht moet worden dat het een kortlopend exploratief onderzoek betreft op grond van bronnen van uiteenlopende kwaliteit waaruit geen harde conclusies kunnen worden getrokken. Wel biedt de studie onderbouwde indicaties van de aard, omvang en achtergronden van het verschijnsel informele huwelijk. Het onderzoek had ook als doel lacunes in de kennis op te sporen, deze worden aangegeven met daarbij enkele overwegingen voor mogelijk vervolgonderzoek. Dat laatste impliceert overigens niet op voorhand dat de noodzaak tot nader onderzoek uit de studie voortvloeit.

Tijdens de uitvoering van het empirisch onderzoek is duidelijk geworden dat in opdracht van Multicultureel Instituut FORUM in juli 2009 een onderzoek van start gaat naar motieven van islamitische vrouwen om informeel te huwen, met een internationaal vergelijkende component. De verwachting is dat dit het inzicht in de motieven van partners zal vergroten. Ook zal aandacht besteed worden aan de rol van islamitische organisaties in verschillende landen bij voorlichting op dit punt. Het lijkt verstandig de resultaten van dit onderzoek af te wachten alvorens verdere stappen te zetten.

Wat valt te zeggen over de aard en omvang van het verschijnsel informele huwelijken en over de achtergronden van daarbij betrokken personen?

Betrouwbare cijfers zijn niet te geven. Het aantal informele huwelijken in Nederland lijkt relatief beperkt te zijn. Toch weten alle respondenten in het empirische deel voorbeelden te geven uit eerste of tweede hand. Bij informele huwelijken binnen de traditionele religies in Nederland lijkt het te gaan om bijzonder kleine aantallen. In alternatieve kringen is niets bekend geworden over aantallen of een ontwikkeling daarin. Voor zover gesproken wordt over hindoehuwelijken bij Surinamers, is de indruk dat de omvang in Nederland afneemt, omdat het vooral oudere generaties betrof. Bij islamitische huwelijken wordt door respondenten een omgekeerde ontwikkeling geconstateerd. Vanuit verschillende segmenten binnen de samenleving komen geluiden dat er een toename te zien is in informele huwelijken binnen moslimkringen. Sommige respondenten brengen deze groei in verband met het zoeken naar een pure Islam onder vooral tweede generatie Marokkaanse jongeren en Nederlandse bekeerlingen. De algemene trend van informalisering van relaties lijkt hierin echter ook weerspiegeld te worden. In de literatuur wordt de toename, overigens met beperkte onderbouwing, ook in verband gebracht met fundamentalisme. Uit het empirisch onderzoek komt echter helder naar voren dat volgens respondenten juist het informeel islamitisch trouwen in een moskee in aanwezigheid van een imam afneemt.

Wat is bekend over de motieven die ten grondslag liggen aan informele huwelijken, zowel bij de partners als bij de geestelijken?

Deze studie bracht indirect inzicht in motieven van (aanstaande) partners. Die motieven lopen sterk uiteen en lopen soms ook door elkaar. Het meest genoemde motief is dat binnen islamitische kringen deze vorm van huwen een relatie en seksuele omgang legitimeert voor God en voor de sociale omgeving. Waar ongehuwd samenwonen in Nederland in brede kring geaccepteerd is, ligt dit voor veel moslims anders. Het religieus huwelijk biedt dan de gelegenheid de relatie te bevestigen zonder gelijk de stap te zetten naar een burgerlijk huwelijk. Vaak is dit vanwege het eigen geweten, soms ook om de ouders tevreden te stellen. Veel respondenten benadrukken ook dat het religieus huwelijk een proefperiode kan inhouden voor de partners. Daarna gaan ze eventueel wel over tot een burgerlijk huwelijk, of ze gaan zonder veel problemen uit elkaar. Het motief voor een dergelijk huwelijk om een relatie aan te gaan met meerdere partners lijkt in Nederland weinig voor te komen. Onwetendheid als motief wordt een enkele keer genoemd, vooral met betrekking partners die nog niet zo lang in Nederland zijn en uitgaan van regelgeving in het eigen land.

Andere motieven kwamen sterker in de literatuur en publieke discussie naar voren, en minder in de interviews. Zo kan een praktisch motief bestaan wanneer een van de partners geen geboortebewijs uit het land van herkomst kan

krijgen of anderszins niet aan bureaucratische voorwaarden kan voldoen. Ook kunnen sommige moslims een hogere waarde toekennen aan het islamitische huwelijk dan aan het burgerlijke huwelijk in Nederland. Een verzetsmotief of het zich afkeren van de Nederlandse samenleving komt eigenlijk alleen naar voren in bronnen over de Hofstadgroep. Op zijn minst maakt de voorliggende studie duidelijk dat er naast mogelijke zorgelijke motieven ook vele andere, minder zorgelijke, bestaan.

Deze studie heeft beperkt inzicht opgeleverd in de motieven van betrokken geestelijken. Een katholieke pastoor die een geheim huwelijk had gesloten deed dit na veel afwegingen om de gemoedsrust van de betrokken vrouw te bevorderen. Pandits en imams zouden volgens enkele respondenten niet altijd op de hoogte zijn van de wettelijke voorschriften op dit punt.

Wat is bekend over de gevolgen van informele huwelijken voor de betrokken partners?

Een cruciale vraag is wat de gevolgen zijn van informele huwelijken. Op dit punt komen twee verschillende visies naar voren. Een deel van de respondenten benadrukt dat mensen heel goed weten dat er op het punt van rechten een verschil is tussen een burgerlijk en een religieus huwelijk. Hierbij moet ook worden bedacht dat de vraag vrijwel alleen speelt bij tweedegeneratie migranten. De eerste generatie was meestal al getrouwd in het land van herkomst. Een ander deel van de respondenten, vooral binnen vrouwenorganisaties, geeft aan dat vooral vrouwen niet of onvoldoende op de hoogte zijn van het feit dat in Nederland geen rechten kunnen worden ontleend aan een informeel huwelijk. Hierbij gaat het vooral om eigendomsrechten en verantwoordelijkheden ten aanzien van kinderen. Hierbij moet worden bedacht dat dit slechts een klein onderdeel is van een grotere behoefte aan informatie over rechten van vrouwen (speciaal rechten binnen het islamitisch recht) in Nederland, waarover al voorlichting wordt gegeven. Overigens wijzen respondenten ook op het feit dat het religieuze huwelijk binnen de eigen religie verbonden wordt met (morele) rechten en plichten. Een deel van de respondenten vindt dit te verkiezen boven de 'losbandigheid' die zij zien onder jongeren in Nederland.

Uit de geschreven bronnen blijken ook nog andere gevolgen waaronder polygamie, afhankelijkheid en isolement van vrouwen. Tevens wordt gewaarschuwd dat minderjarige vrouwen op deze manier tot een huwelijk gedwongen zouden kunnen worden. Hierover zijn we in de interviews bijzonder weinig tegen gekomen. Dat informele huwelijken jonge vrouwen onder invloed zouden kunnen brengen van radicale moslimgroepen komt naar voren in journalistieke bronnen en Kamerdebatten die vaak lijken terug te voeren op de ideeën die ook ten grondslag liggen aan een rapport van het NCTb (2006). Een onderbouwing voor de aanname dat de relatie tussen informele huwelijken en radicalisering causaal zou zijn is niet gevonden. Verschillende respondenten benadrukken ook dat die causale relatie er niet is.

Wat is de reikwijdte van de wet? In welke gevallen is er sprake van wetsovertreding? In hoeverre speelt het Wetboek van Strafrecht hierbij een rol?

De Nederlandse wet erkent alleen het burgerlijke huwelijk (artikel 1:30 BW) en stelt in artikel 1:68 BW dat *er geen godsdienstige plechtigheden zullen mogen plaats hebben, voordat de partijen aan de bedienaar van de eredienst zullen hebben doen blijken, dat het huwelijk ten overstaan van de ambtenaar van de burgerlijke stand is voltrokken*. Dit wordt gesanctioneerd in 449 Sr, in dit artikel wordt beschreven dat *de bedienaar van de godsdienst kan worden gestraft met een geldboete van de tweede categorie indien hij, voordat partijen hem hebben doen blijken dat hun huwelijk ten overstaan van de ambtenaar van de burgerlijke stand is voltrokken, enige godsdienstige plechtigheid daartoe betrekkelijk verricht*.

Zoals uit het bovenstaande blijkt is er sprake van een wetsovertreding als een bedienaar van de godsdienst enige godsdienstige plechtigheid met betrekking tot een huwelijk verricht. Met andere woorden kan gezegd worden dat er alleen een overtreding van de wet plaats vindt wanneer men trouwt waar een bedienaar van de godsdienst dit huwelijk uitspreekt of tot stand laat komen. In dit onderzoek zijn een aantal voorbeelden naar voren gekomen van religieuze plechtigheden waarbij een voorganger (pastoor, imam, pandit, hogepriesteres) twee mensen het huwelijk inleidt. Dit lijkt op het eerste gezicht binnen de reikwijdte van artikel 449 Sr te vallen. Er is echter geen jurisprudentie die hierbij houvast biedt. Uit het empirisch onderzoek komen drie complicaties naar voren. Ten eerste blijkt er onduidelijkheid te zijn over de vraag wanneer een religieuze plechtigheid een huwelijksluiting is. Zo zou deze religieuze plechtigheid ook een inzegening van een relatie kunnen zijn. Het veldwerk laat zien dat onder andere veel islamitische huwelijken onder jonge migranten dat karakter van een huwelijk wel lijken te hebben. Ten tweede is onvoldoende duidelijk wie onder een bedienaar van de godsdienst verstaan moet worden. Bij islamitische huwelijken kwam naar voren dat er lang niet altijd een imam bij de religieuze plechtigheid aanwezig is. Een huwelijk kan gesloten worden door iemand anders dan de imam, bijvoorbeeld een vader die de Koran kan reciteren. Wiccaplechtigheden (ook wel aangeduid als 'heksenhuwelijken') worden geleid door een hogepriesteres eventueel samen met een hogepriester. Deze voorbeelden roepen de vraag op welke leiders van de plechtigheden aangemerkt kunnen worden als bedienaren van de godsdienst. De vraag is hoe dit in eventuele rechtspraak zou worden uitgelegd. Ten derde is de vraag wat omschreven kan worden als religie. Zo is bijvoorbeeld de vraag te stellen of een natuurreligie of wicca een religie is.

Geconstateerd kan worden dat veel voorbeelden die naar voren zijn gekomen in de interviews niet direct gezien kunnen worden als wetsovertredingen. Het is in de meeste gevallen de vraag of ze onder de reikwijdte van de wet vallen. De aangetroffen relatievormen onder moslimjongeren en in alternatieve kringen lijken in juridisch opzicht niet zoveel te

verschillen van het ongehuwd samenwonen dat in Nederland normaal geworden is, maar dan bekrachtigd met een religieus ritueel.

Met het oog op eventuele verdere onderzoeksinspanningen zijn ook de volgende vragen gesteld:

Wat zijn de lacunes in de beschikbare kennis?

De inventarisatie van voorbeelden in de literatuur en van ervaringen van respondenten heeft enkele lacunes in kennis over informele huwelijken in Nederland aan het licht gebracht:

- a) er is geen goed zicht op de omvang van het verschijnsel informele huwelijken;
- b) inzicht in de motieven bij geestelijken zelf is zeer gebrekkig;
- c) over huwelijken in salafistische kringen en over informele huwelijken in andere religieuze kringen is, althans in open bronnen, slechts oppervlakkige kennis beschikbaar en een breed systematisch overzicht over informele huwelijken binnen verschillende religies en groeperingen in Nederland ontbreekt.

Op welke wijze kunnen deze mogelijke lacunes in verder onderzoek opgevuld worden?

- a) Inzicht in het aantal informele huwelijken is en blijft lastig te verkrijgen in vervolgonderzoek. Hoewel steeds betere methoden worden ontwikkeld binnen de sociale wetenschappen om geheime of verborgen verschijnselen aan het licht te brengen (zoals de random response methode) is de te verwachten concentratie in specifieke gesloten gemeenschappen een duidelijke barrière. Waarschijnlijk krijgt alleen goed en langdurig etnografisch onderzoek betrouwbare informatie hierover boven tafel, een onderzoeksmethode die zich niet leent voor beantwoording van omvangsvragen.
- b) Inzicht in de motieven die leven bij geestelijken is te onderzoeken door geestelijken zelf te benaderen, eventueel via intermediairs. Daarvoor is wel een vertrouwensbasis nodig. Het ontwikkelen daarvan kost tijd. De katholieke pastoor die vertelde over een geheim huwelijk deed dit op basis van al bestaand contact en op basis van anonimiteit. Hij gaf aan er zelfs niet met zijn collegae over te spreken.
- c) Om onderzoek te doen naar huwelijken in salafistische kringen en naar geheime huwelijken binnen andere religies kan een *in depth* studie door een goed ingevoerde onderzoeker waarschijnlijk wel informatie opleveren, maar het opbouwen van vertrouwen zal lastig zijn en volledige openheid zal waarschijnlijk niet geboden worden.
- d) Een meer systematisch overzicht van vormen van informele huwelijken binnen verschillende religies in Nederland is wel binnen bereik. Dit zou kunnen starten met een inventarisatie van religies, inclusief natuurreligies en alternatieve stromingen. Vervolgens zou van elke religie of stroming daarvan een aantal mensen benaderd kunnen worden met vergelijkbare vragen zoals in deze studie zijn gesteld. De verwachting op basis van de voorliggende studie is echter dat dit

niet veel nieuwe inzichten zal opleveren die voor de beleidskeuzes relevant zijn. Waarschijnlijk zullen binnen verschillende religies verschillende varianten van hetzelfde thema te zien zijn. Het is duidelijk dat informele huwelijken allerlei verschijningsvormen kennen.

Slot

Samenvattend zijn vraagtekens te stellen bij de meerwaarde van aanvullend onderzoek. De auteurs menen dat de noodzaak daartoe niet direct voortvloeit uit de voorliggende studie, maar de keuze is uiteindelijk een politieke en beleidsmatige. Dat geldt ook voor verdere beleidsconsequenties. Onder respondenten in de voorliggende studie was er weinig draagvlak voor een punitieve aanpak. Een aantal respondenten sprak zich wel nadrukkelijk uit voor voorlichtingsactiviteiten binnen de Nederlandse samenleving, vooral aan islamitische vrouwen over hun rechten. Voorlichting is volgens sommigen ook gewenst voor geestelijken van verschillende religies over de wettelijke regeling van religieuze huwelijksluitingen.

Ook kan worden opgemerkt dat een groot deel van de in deze studie beschreven informele huwelijken niet lijkt te voldoen aan het eerder bestaande beeld. Het is zelfs de vraag of deze huwelijken wel onder de wet vallen, zoals aangegeven. Het lijkt voor de hand te liggen dat van opsporing en vervolging van 'bedienaars van de godsdienst' dan ook niet teveel verwacht moet worden. Dat neemt natuurlijk niet weg dat een strafrechtelijke aanpak in specifieke gevallen een antwoord kan zijn. De wet biedt daartoe mogelijkheden. Dan moet er echter wel duidelijk sprake zijn van een religieus huwelijk dat wordt gesloten door een 'bedenaar van de godsdienst'. En dat is lang niet altijd het geval.

Literatuurlijst

- Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst (30 maart 2006). *De gewelddadige Jihad in Nederland*.
- Bartels, E. (1997). Plichten en de rituele praktijk. In: H. Driessen (red.) *In het huis van de Islam*. Nijmegen: Sun uitgeverij, 124-141.
- Berger, M. (2007). Sharia in Nederland is vaak keurig Nederlands. *Ars Aequi*, 56(6), 506-510.
- Boer, J., de & Asser, C. (2006). *Personen- en familierecht*. Deventer: Kluwer.
- Buskens, L.P.H.M. (1999). *Islamitisch recht en familiebetrekkingen in Marokko*. Amsterdam: Bulaaq.
- Chorus, J. & Olgun, A. (2005). *In Godsnaam, het jaar van Theo van Gogh*. Amsterdam: Uitgeverij Contact.
- Cleiren, C.P.M & Nijboer, J.F. (2008). *Tekst en Commentaar Strafrecht 2008*. Deventer: Kluwer Juridisch.
- Cunningham, S. (1989). *Wicca: a guide for the solitary practitioner*. Saint Paul: Llewellyn Worldwide. xiii.
- Dessing, N.M. (2001). *Rituals of Birth, Circumcision, Marriage and Death among Muslims in the Netherlands*. Leuven: Peeters.
- Eeckhout, V. Van den (2005a). Onder het zwaard van Damocles. De status in Nederland van in het buitenland voltrokken huwelijken die naar normaal toepasselijk recht vernietigbaar zijn. *Tijdschrift voor Familie en Jeugdrecht*, 27 (1), 9-18.
- Eeckhout, V. Van den (2005b). Rechtsgevolgen van in het buitenland voltrokken problematische huwelijken. *Migrantenrecht*, 20 (1), 12-18.
- Forder, J. (2000). *Het informele huwelijk: de verbondenheid tussen mens, goed en schuld* (Oratie Maastricht 27 oktober 2000). Deventer: Kluwer.
- Gestel, B. van (2006). *Nieuws, beleid en criminaliteit. Over de wisselwerking tussen lokale media en criminaliteitsbestrijders*. Amsterdam: Aksant.
- Groen, J. & Kranenberg, A. (2006). *Strijdsters van Allah. Radicale moslima's en het Hofstadnetwerk*. Amsterdam: de Volkskrant en J.M. Meulenhoff bv.
- Hoog, K. de (2005). Een sociologische beschouwing over de positie van het huwelijk en andere primaire samenlevingsvormen in een veranderende samenleving. In: C. Forder & A. Verbeke (red.), *Gehuwd of niet: maakt het iets uit?* Antwerpen-Groningen: Intersentia Uitgevers, 81-97.
- Huisman, J. (2007). Nederlandse verwantschapstermen en hun betekenis veranderingen. In: P. Stokvis (red.) *Geschiedenis van het privéleven*. Nijmegen: SUN, 37-38.
- Jordens-Cotran, L. (2007). *Nieuw Marokkaans familierecht en Nederlands IPR*. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Koens, M.J.C. & Vonken, A.P.M.J. (2008). *Personen- en familierecht*. Deventer: Kluwer.
- Koning, M. de en E. Bartels (2005). *Over het huwelijk gesproken. Partnerkeuze en gedwongen huwelijken onder Marokkaanse, Turkse en Hindostaanse Nederlanders*. Den Haag: voorstudie Adviescommissie Vreemdelingenzaken.
- Latten, J. (2004). *Trends in samenwonen en trouwen. De schone schijn van burgerlijke staat*. CBS Bevolkingstrends, 52 (4), 46-60. Voorburg: CBS.
- Moors, A. (2009). *Gezichtssluiers, Draagsters en Debatten*. Amsterdam: ASSR (ter inzage bij Centraal Informatiepunt Tweede Kamer)
- Nationaal Coördinator Terrorismebestrijding (2006). *Informeel islamitische huwelijken. Het verschijnsel en de (veiligheids)risico's*. Den Haag; NCTb.

- Procario-Foley, E.G. (2004). Marriage Rituals. In: F.A. Salamone (red.) *Encyclopedia of Religious rites, Rituals and Festivals*. Berkshire Reference Work, Religion and Society 6, 230-236.
- Rutten, S.W.E. (2005). *Verzoening. Islamitisch recht in West Europa*. Maastricht: Universitaire Pers.
- Staring, R. (2001) *Reizen onder regie. Het migratieproces van illegale Turken in Nederland*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Stokkom, B. van, Sackers, H. & Wils, J.P. (2006). *Godslastering, discriminerende uitingen wegens godsdienst en haatuitingen*. Den Haag: WODC.
- Talhaoui, F. (2005) Marokkaanse familiewetgeving: van de ketenen van de Moudawana naar meer gelijkheid tussen man en vrouw in het gezin? *Samenleving en Politiek*, 12 (2), 40-47.
- Vennix, P. & Vanswesenbeeck, I. (2005) *Seksualiteit en relaties van Turkse en Marokkaanse Nederlanders*. Delft: Eburon.
- Westerhof, L. (2002). Civiel effect voor het kerkelijk huwelijk? *Nederlands Juristenblad*, 77 (2), 80-81.
- Wortmann, S.F.M. (2000). Kronieken van het personen- en familierecht. *Nederlands Juristenblad*, 31, 1588-1593.
- Wortmann, S.F.M. (2001). Zo zijn we niet getrouwd. *Ars Aequi*, 50 (2), 82-87.

Mediaberichtgeving

- Boland, C. (2006) *Kiezen voor de koran*. Intermediair 10 januari 2006, <http://www.intermediair.nl/artikel/weekblad-archief/36787/kiezen-voor-de-koran.html>, laatst geraadpleegd juli 2009.
- de Volkskrant (11 november 2006). *Meervoudig getrouwd*. http://www.volkskrant.nl/archief_gratis/article579441.ece/MEERVOUDIG_GETROUWD (laatst geraadpleegd april 2009).
- Lieben, P. (2008, 4 juni). Doe iets aan schimmige moskeeën en imams! *Elsevier*. <http://www.elsevier.nl/web/10194023/Oh-oh-Den-Haag/Doe-iets-aan-schimmige-moskeen-en-imams.htm>. (laatst geraadpleegd april 2009.)
- Peeters, M. (6 oktober 2000). Schrap artikel 449 uit het wetboek van strafrecht. *Katholiek Nieuwsblad*. <http://www.katholieknieuwsblad.nl/actueel/kn1801d.htm>, laatst geraadpleegd juni 2009.
- Polak, I. (20 februari 1999). Een verloren strijd in Israel. *Trouw*. http://www.trouw.nl/krantenarchief/1999/02/20/2385343/Een_verloren_strijd_in_Israel.html, laatst geraadpleegd juni 2009.
- Slingerland, M. (13 augustus 2008). Thuis trouwen is riskant. *Trouw*. <http://meer.trouw.nl/elftal/thuis-trouwen-riskant#bodyanchor-7032>, laatst geraadpleegd april 2009.
- Deutsche Welle, Society, 07 07 2008. New German Marriage Law Causes Controversy. <http://www.dw-world.de/dw/article/0,,3466047,00.html>, laatst geraadpleegd juli 2009.
- Spruyt (7 november 2000). Trouwen in kerk onverwacht urgent. *Reformatorisch Dagblad*.
- Trouw (14 februari 2008). *Moslims trouwen voor een uurtje*. http://www.trouw.nl/krantenarchief/2008/02/14/2082920/Moslims__trouwen_voor_een_uurtje.html?part=1#1 (geraadpleegd op 26 juni 2009).

- Trouw (21 december 2006). *Extreme islam groeit via het 'huiskamerhuwelijk'*.
http://www.trouw.nl/krantenarchief/2006/12/21/2303151/Extreme_islam_groeit_via_het_huiskamerhuwelijk_.html (geraadpleegd op 26 juni 2009).
- Trouw (4 augustus 2008) *Islamitisch huwelijk biedt uitkomst voor jonge moslim*.
<http://www.trouw.nl/nieuws/Nederland/article1735166.ece> laatst geraadpleegd juni 2009.
- Trouw (5 augustus 2008). *Minister mag burgerlijk huwelijk niet zomaar op losse schroeven zetten*. <http://www.trouw.nl/achtergrond/Dossiers/article1735844.ece> (geraadpleegd op 26 juni 2009).
- Witt, R. de (2008, 12 juni). *As-Soennah staakt sluiten illegale huwelijken*. *Elsevier*.
<http://www.elsevier.nl/web/Nieuws/Nederland/As-Soennah-staakt-sluiten-illegale-huwelijken.htm>. (Voor het laatst geraadpleegd op 15 mei 2009.)
- Zee, R. van der (2007). *Polygamie in Nederland... een onderschat probleem*. *Opzij*.
 Geraadpleegd via:
<http://www.opzij.nl/opzij/show/id=33501/dbid=72738/typeofpage=22531>. (Voor het laatst geraadpleegd: 14 april 2009).

Wet- en regelgeving

Het arrest van de Hoge Raad van 22 juni 1971, NJ 1972, 31
 Aanpassingswet van geregistreerd partnerschap (Wet van 17 december 1997, Stb. 660)
 Wet van 17 december 1997, Stb. 660
 Wet Herziening Huwelijksrecht 1973' (G.B. 1973 no. 140, resolutie gepubliceerd op 17-6-2003 onder nr. 4190/03)

Kamerstukken

Vergaderjaar 2001-2002, Kamerstuk 28 078, nr.1
 Vergaderjaar 2001-2002, Kamerstuk 28 078, nr.2
 Vergaderjaar 2007-2008, aanhangsel van de Handelingen, 1120.
 Vergaderjaar 2007-2008, aanhangsel van de Handelingen 1986.
 Vergaderjaar 2007-2008, aanhangsel van de Handelingen, 3409.
 Vergaderjaar 2007-2008, aanhangsel van de Handelingen, 3578.
 Vergaderjaar 2008-2009, justitie (begroting, TK 20 – 20-1564).
 Vergaderjaar 2008-2009, vaststelling van de begrotingsstaten van het Ministerie van Justitie (VI) voor het jaar 2009, voorgesteld op 5 november 2008, motie van het lid Arib op stuk nr. 51. (31700-VI, nr.51)
 Beantwoording schriftelijke vragen van de raadsleden van Dijk-Staats en Bolle van Gemeente Den Haag van 7 oktober 2008, sv2008.162, RIS 157437, Regnr. BBZ/2008.73.)

Geraadpleegde websites

<http://forums.marokko.nl>
<http://llewellyn.com>
<http://mimir.web-log.nl>
<http://occultforum.youbb.nl>
<http://wijnblijvenhier.nl>

<http://www.buitenlandsepartner.nl>
<http://www.christelijkebegrippen.nl>
<http://www.dw-world.de>
<http://www.hydrangeaonline.nl>
<http://www.irenevanderhulst.nl>
<http://www.triskal.nl>
<http://www.vandale.nl>
<http://www.zilverlicht.nl>
<http://zweethut.nl>

Bijlage i:

Samenstelling begeleidingscommissie

Voorzitter: mevr. dr. E.A.C. Bartels (Edien) Vrije Universiteit Amsterdam

Leden:

mevr. dr. S.W.E. Rutten (Susan), Universiteit Maastricht

de heer drs. D.P. van den Bosch (Dick), Ministerie van Justitie

mevr. dr. H.L. Kaal (Hendrien), WODC, Extern Wetenschappelijke Betrekkingen

Bijlage ii:

Basisitemlijst Informele huwelijken zonder voorafgaand burgerlijk huwelijk in Nederland; een exploratief onderzoek

Doel van het onderzoek

Gesprekspunten:

- Kent u ervaringen met informele huwelijken in verhalen of praktijk?
 - In Nederland of elders?
- Heeft u enig zicht op motieven?
- Heeft u enig zicht op omvang?
- Heeft u enig zicht op gevolgen?
- Heeft u enig zicht op ontwikkelingen hierin?
- In hoeverre ligt er een relatie met islamitisch recht?
 - In verschillende landen
- In hoeverre ligt er een relatie met veranderende opvattingen over de islam?
 - In Nederland of elders?
- In Frankrijk imam veroordeeld, zou dat een weg zijn om te gaan in uw ogen? (art. 449 Sr)
- Suggesties voor bronnen/literatuur/gesprekspartners?
- Heeft u nog toevoegingen?
- Eventuele onderzoekbaarheid?

Bijlage iii:

Overzicht respondenten

Respondenten worden in deze lijst alleen nader aangeduid als ze daarvoor toestemming hebben gegeven. Om herleidbaarheid van de citaten te voorkomen hebben we in de tekst niet aangegeven wie wat zegt. Wel is gestreefd naar een goede afspiegeling van informatie afkomstig van alle respondenten in de tekst.

Algemene vrouwenorganisaties

- Stichting Yasmin, mevr. Nermin Altintas, voorzitter.
- Stichting Importante, mevr. Nathaly Mercera, projectleider-beleidsadviseur (telefonisch).
- Stichting Aasra, mevr. Annie Jahangir-Alibaks, voorzitter.
- Stichting Sarita, mevr. Henna Mathura-Dewkinandan, voorzitter.

Studenten- of jongerenorganisaties

- Een studentenvereniging uit Nijmegen, secretaris, man (telefonisch).
- Hindoe Studenten Forum Nederland, dhr. Wiereen Parag, voorzitter.
- Studentenvereniging Anatolia, dhr. Atalay Demircan, voorzitter, man (telefonisch).
- Jongerenvereniging uit Utrecht, vrijwilliger, man (e-mail).

Overige religieuze en non-religieuze organisaties

- Contactpersoon Consulaat Marokko (telefonisch).
- Contactpersoon Gemeente Den Haag.
- Contactpersoon Gemeente Amsterdam.
- Y. de Bruin, www.zweethut.com, man.
- A.J.T. van den Hout (vice-officiaal van bisdom Haarlem-Amsterdam), man.
- L. Pansier (Wicca), vrouw.
- Katholieke pastoor, man.

Experts

- Prof. dr. Leon Buskens, Universiteit Leiden.
- Prof. dr. Annelies Moors, Universiteit van Amsterdam.
- Drs. Nadia Bouras, Universiteit Leiden.
- Dhr. Saoed Khadjé, Instituut voor Islam Studies.
- Dhr. Remy Soekirman, Instituut voor Islam Studies.

Islamitische vrouwenorganisaties

- Landelijk Islamitische Vrouwen Netwerk. Mevr. Anne Dijk, secretaris, (telefonisch).
- Team moslimanetwerk, mevr. Miryam Massop, oprichter stichting.
- Team moslimanetwerk, mevr. Oumaima, oprichter stichting.
- Marokkaanse Vrouwen Vereniging Nederland. Mevr. Sahab Chkouti, Mudawannah adviseur MVVN (telefonisch).